

TÜRKİYE'DE LAİKLİK İLKESİNİN KABUL SÜRECİ VE ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞLE DEĞİŞEN LAİKLİK ANLAYIŞI

The Process of Adoption of the Principle of Secularism in Türkiye and the Changing Perception of Secularism with the Transition to the Multi-Party Period

Prof. Dr. Nevin ÜNAL ÖZKORKUT*

Öz: Türkiye'de laiklik ilkesi, 1922'den 1937'ye kadar adım adım gerçekleştirilen düzenlemelerle kabul edildi ve 1937'de devletin bir niteliği olarak anayasadaki yerini aldı. Erken Cumhuriyet döneminde sadece siyasal ve hukuksal düzenin değil, aynı zamanda sosyal hayatın laikleştirilmesi hedeflendi. Bu nedenle din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıyla yetinilmeyerek, bu ayrılığın devlet kontrolü altına alınması şeklinde katı bir laiklik anlayışı benimsendi. Cumhuriyet'in hukukta ve siyasette laikleşme hedefi gerçekleşti, fakat toplum genelinde aynı başarı sağlanamadı; laiklik, toplumun her kesiminde karşılık bulamadı. 1945'e kadar Cumhuriyet Halk Partisi'nin uyguladığı sıkı laiklik politikası, bu tarihten itibaren çeşitli iç ve dış etkenlere bağlı olarak çok partili sisteme geçilmesiyle yumuşamaya başladı. Çünkü yeni siyasi partilerin kurulmasıyla, laiklik karşıtlarının eleştirileri ve talepleri dile getirilmeye başlandı ve partiler arasındaki rekabet nedeniyle, Atatürkçü laiklik anlayışından uzaklaşan düzenlemeler gerçekleştirildi. Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950'den itibaren bu uzaklaşma daha bariz bir biçimde görüldü. Parti Programı'nda laikliği tanımlayan ve Hükümet Programı'nda din ve devlet işlerinin ayrılığının

Abstract: The principle of secularism in Türkiye was adopted with the step-by-step arrangements realized between 1922 and 1937 and embedded in the Constitution in 1937 as a characteristics of the state. In the early-Republican period, it was aimed to secularise not only political and legal system but also social life. Therefore, a strict understanding of secularism was adopted in such manner that was not limited to the separation of state and religion, but rather this separation was under the state control. The Republic's goal of secularization in the legal system and the politics was achieved however this was not the case in the society as a whole; secularisation failed to be embraced by all segments of the society. The strict policy of secularization implemented by the Republican People's Party until 1945 began to soften following the transition to the multi-party system, depending on various internal and external factors because the establishment of new political parties led to the criticisms and demands by anti-secularists and the competition among the parties paved the way for arrangements that diverged from pro-Atatürk understanding of secularism. The divergence was much more prevalent as of the 1950s when the Democrat Party came to power. The Democrat Party, which defined

* Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, ozkorkut@ankara.edu.tr,

ORCID:0000-0002-6854-3592

Makale Geliş Tarihi: 11.09,2023, Makale Kabul Tarihi: 23.10.2023

DOI : 10.57083/adaletdergisi.1391360

önemine vurgu yapan Demokrat Parti, iktidarda bulunduğu yıllarda bir yandan Atatürk ve laiklik karşıtlarına karşı tavır sergilerken, öte yandan laikliği farklı yorumlayarak, laiklik ilkesiyle açıklanamayan düzenlemeleri de gerçekleştirdi. Bu dönemde, parti içinden ve dışından Atatürkçü laiklik anlayışını ve uygulamalarını hedef alan ve zaman zaman hakaret boyutuna varan düşünce beyanlarının artmasına da göz yumuldu. Demokrat Parti iktidarının eski gücünü ve desteğini yitirmeye başladığı son dönemlerinde de din yine siyasete alet edilerek ve laiklik ilkesi hırpalanarak yandaş kazanılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, tek parti dönemi, Demokrat Parti, hukuk devrimi.

secularism in the Party Programme and emphasized the importance of the separation of state and religion in the Government Programme, on one hand adopted a negative attitude towards the opponents of Atatürk and secularism, but on the other, interpreted secularism in a different manner and made arrangements that could not be explained by the principle of secularism. During this period, the Party overlooked the rise of opinions within and outside the party, which targeted pro-Ataturk understanding and practices of secularism and which sometimes manifested themselves as insults. In its late periods when the Democrat Party began to lose its power and support, attempts were made to gain supporters by using religion again as a tool for politics and hampering the principle of secularism.

Keywords: Secularism, secular law, one-party period, Democrat Party.

GİRİŞ

Laiklik, sadece felsefi bir kavram olmayıp, aynı zamanda uygulanan bir ilke olması nedeniyle uygulandığı ülkelerin kendi dini, siyasi ve sosyal şartlarına göre farklı şekillerde biçimlenmiş, üzerinde uzlaşmış tek bir tanım yapılamamıştır. Türkiye özelinde de ülkenin kendine özgü özellikleri, tarihî ve güncel gerçeklerine bağlı olarak laiklik ilkesi, Cumhuriyet'in nitelikleri arasında en çok tartışılanı olmuştur. Tunaya'nın, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 50 yıl sonra yaptığı bir konuşmadaki "İnsanların ay etrafında ve dünyadan yüzbinlerce kilometre uzakta tabiatı dizginlemeye ve tabiata hakim olmaya çalıştıkları bir anda, biz Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan ve Müdafaa-i Hukuk hareketinin başlayışından yarım asır geçtiği halde, laiklikten bahsediyoruz"¹ sözleri, Türkiye'nin laiklik sınavının zorluğunu vurgulamak açısından oldukça anlamlıdır. Ülkenin köken itibarıyla Batılı olması, sadece ibadete ilişkin kuralları değil, hayatın her yönünü düzenlemiş olan İslam'ın kabulünden Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar çerçevesi bu dinin kurallarıyla çizilmiş bir düzen içerisinde yaşamış olan Türk toplumunun İslam dini konusundaki hassasiyeti ve bu hassasiyetin belli nedenlerle siyasi otoriteler tarafından kötü yönetilmesi, zaman zaman siyasete alet edilmesi, toplumun tamamında olmasa da sayıca önemli bir kısmında kavramın din karşıtlığı olarak algılanmasına

¹ Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, Genişletilmiş 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 290.

yol açmış; laikliği benimser görünen ama laiklikten başka anlamları ifade eden yeni laiklik tanımları, yanlış anlaşılmalara neden olmuştur.

Laiklik kavramının Türkiye'deki seyrinin de çok geniş kapsamlı ve tartışmalı bir içeriğe sahip olduğu bilinciyle bu çalışmada, laiklikle ilgili yapılmış tanımlar sıralanmaksızın ve yeni bir tanım oluşturma gayretine girilmeksizin; hukuk tarihçisi gözüyle kavramın, *din ve devlet ayrılığı* ve *din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi* gibi yaygın kabul görmüş unsurları çerçevesinde, Türkiye'de laiklik ilkesinin kabulü ve özellikle laik hukuk sistemine geçiş sürecinin, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlayan değişime de değinmek suretiyle önemli dönüm noktaları ele alınması; devletin siyasi yapısındaki değişime bağlı olarak değişen laiklik anlayışının, tek parti dönemi ve çok partili dönem itibariyle -kendisinden sonraki sağ siyasetin bir nevi murisi olan Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu süre özelinde- ana hatlarıyla incelenmesi hedeflenmektedir.

I. LAİKLİK VE TÜRKİYE'DE LAİKLİĞİN KABUL SÜRECİ

A. TANIMLANAMAYAN BİR TERİM: LAİKLİK

Laiklik, Yunanca toplumla, halkla ilgili anlamındaki *laikhos* sözcüğünden gelmektedir. Ruhban sınıfından olmayanlar için kullanılmış olan ve Latince *laicus*, Fransızca *laïcité* sözcükleriyle ifade edilen kavram,² Hristiyanlığın kabul edildiği toplumlara özgü dini ve siyasi koşullarda, siyasi yetkiyi de kendinde gören kiliseyle dünyevi iktidar arasındaki çatışmadan doğdu. 18. yüzyıldan itibaren Batı'da felsefi temelleri oluştu; zamanla din ve devlet ilişkisini anlatmak için kullanılan bir terim oldu.

Laikliğin ne olduğuna ilişkin birçok farklı görüş ileri sürüldü, üzerinde çok tartışıldı. Devlet ve din ayrılığını farklı biçimlerde ifade eden felsefi, siyasi ve hukuki tanımları yapıldı.³ Hem felsefi bir terim, hem de siyasi bir kurum olması ve buna bağlı olarak yerel nitelik taşıması ve kabul edildiği yerde ona uygun bir devlet düzeni kurulması nedeniyle tek bir tanımı yapılamadı ve ülkelerin birbirinin aynı olmayan dini, siyasi ve sosyal şartları, tanım ve beklenti farklılıklarını beraberinde getirdi.⁴

Türkiye açısından da tarihi koşullara, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan siyaseten yerleşmiş din ve devlet ilişkisine, İslam'ın kurallarının sadece ibadetle sınırlı olmayıp çok geniş bir düzenleme alanına sahip olmasına ve bunun siyasi ve sosyal yansımalarına bağlı olarak laikliğin her dönem ve herkes tarafından kabul gören genel bir tanımı yapılamadı; siyasi kaygıların da etkisiyle laiklik içine birbirinden farklı anlamlar yerleştirildi. Bu da yüzyıllarca öncelikli olarak İslam'ın kurallarını esas

² Kavram hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdal Gişi, "Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi", V.1, I.1, 2015, JEMSOS, s. 1-13.

³ Geniş bilgi için bkz. Çetin Özek, Türkiye'de Lâiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri), İÜHF Yayını, İstanbul, 1962, s.1-2.

⁴ Özek, s. 3; Turhan Feyzioğlu, "Türk İnkılabının Temel Taşı Lâiklik", Atatürk Yolu'ndan ayrı bası,1981, s.172-173.

alan bir sistem içinde yaşamış olan Türk toplumunun sayıca önemli bir kısmının kavrama olumsuz yaklaşmasına, laikliğin din düşmanlığı olarak algılanmasına neden oldu ve “laikliğin felsefi ve kültürel temeli”⁵ oluşmadı.

Laikliğin, Türk Dil Kurumu tarafından da benimsenen kısa ve en çok bilinen tanımı, *devlet ve din işlerinin ayrılığı, devletin din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olmasıdır*. Ancak belirtmek gerekir ki, bu tanım da laiklik ilkesinin, bir yandan devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılmasını isterken, öte yandan devletten din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleştirilmesi için aktif bir tavır sergilemesini de beklemesi nedeniyle eksik bulunmakta ve eleştirilmektedir.⁶

B. TÜRKİYE’DE LAİKLİĞİN KABUL SÜRECİ

Laiklik kavramı Osmanlı Devleti’ne, Osmanlı modernleşmesinin diğer kavram ve kurumları gibi Fransa örnekli girdi ve kelime olarak bazı aydınlarca Arapça *lâdini* (dinsel olmayan/laiklik karşıtları tarafından da *dinsizlik*) olarak tercüme edildi.⁷

Osmanlı Devleti’nde, III. Selim’le başlayan, II. Mahmud’la önemli mesafe kateden değişim, Tanzimat Dönemi’nden itibaren gerçekleştirilen yenilik hareketleriyle daha da belirginleşmekle ve II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında hızlanmakla birlikte laiklik, pratikte tam olarak karşılığını bulan bir gerçekliği ifade etmekten uzaktır. 19. yüzyılda devleti gayrimüslim vatandaş üzerinden baskılayan iç ve dış etkenlerin bir sonucu olarak eşitlik ilkesini hayata geçirmek üzere harekete geçilerek laiklik için gerekli önemli bir adım atıldı. Laiklik zoraki bir eşitlik sağlama çabasının içinde kendiliğinden belirdi.⁸ Bu süreçte başlıca idari alanda, hukuk ve yargıda, eğitimde Batı’dan kural ve kurumlar alınmakla, düşünce boyutunda laiklik bazı aydınların batılılaşma isteğinin içinde belli ölçüde bulunmakla ve 1913’ten itibaren Jön Türk ideolojisinin özellikleri arasında yer almakla birlikte bunlar, herkes için geçerli tek bir hukuk ve yargı sistemi bulunmayan, eğitimde ikiliği devam ettiren, devlet başkanı aynı zamanda halife unvanı taşıyan, anayasasının 2, 4, 7, 17, 64 gibi çeşitli maddelerinde dini kimliğine vurgu yapılan ve vatandaşının din ve vicdan özgürlüğü tartışmaya açık olan devletin laik olarak nitelendirilmesi için yeterli değildir.⁹

⁵ Mümtaz’er Türköne, *Türk Modernleşmesi*, 2. Baskı, Lotus Yayınları, Ankara, 2006, s. 311.

⁶ Bkz. Doğan Göçmen, “Laikliğin Felsefi Temelleri, Tarihsel Zorunluluğu ve Sınırları”, 10.07. 2016, *Ayrıntı Dergi*. <https://ayrintidergi.com.tr> (s.e.t.20.08.2023).

⁷ ŞerafettinTuran, *Türk Devrim Tarihi* (3. Kitap, 2. Bölüm) *Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 2018, s. 40 vd.

⁸ Benzer açıklama için bkz. Türköne, s. 300.

⁹ Başgil, *din ve devlet ilişkileri açısından 1517’den Tanzimat’a kadarki dönemi dine bağlı devlet; 1839-1924 arasındaki dönemi de yarı dini devlet* olarak

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda fiilen sona ermesi ve düşman güçlerinin işgali altında kalması üzerine Anadolu'da yürütülen Kurtuluş Savaşı sonunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ise laiklik ilkesi, devletin kuruluşundan itibaren kısa bir süre içerisinde planlı bir biçimde adım adım gerçekleştirilen hamlelerle tamamlanarak 1937'de devletin niteliği olarak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'ndaki yerini aldı. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk)'ün sözleriyle, "Türkiye Cumhuriyeti halkını bütünüyle çağdaş ve bütün anlam ve biçimleriyle uygar bir toplum haline ulaştırmak"¹⁰ amacını taşıyan Atatürk devrimleriyle yeni bir düzen kuruldu ve bu düzene uygun bir toplum modeli oluşturulmak istendi.

Cumhuriyetin bu ilk döneminde laiklik konusunda radikal bir yol izlendi. Amaç, toplumu belirli bir uygarlık seviyesine çıkartmaktı. Bunun için de sanayisi gelişmiş olan ve Atatürk için *müşterek medeniyeti* temsil eden Batı tercih edildi. Batı'nın metotlarıyla Türk toplumunun yeniden biçimlenmesi hedeflenmişti. Bu dönemde laiklik algısı, sadece din ve devletin birbirinden ayrılması değil, aynı zamanda devletin bu ayrılığı kontrol etmesi ve dinin devlet işlerine karıştırılmasının önlenmesi şeklindeydi.¹¹ Sadece siyasal ve hukuksal düzenin değil, aynı zamanda sosyal hayatın laikleştirilmesi hedeflenmişti.¹²

1. Laiklik İlkesinin Yapı Taşları: Devrim Kanunları

Çağdaşlık esasına dayanan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temel unsurlarından bir tanesi *laiklik*ti ve bu çerçevede, 3 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde üç önemli kanun kabul edildi: 429 sayılı

nitelendirmiştir. Ali Fuad Başgil, *Din ve Lâiklik*, 2. Baskı, Sönmez Yayınları, İstanbul, 1962, s. 176.

¹⁰ "... *Efendiler! Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılabların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün manâ ve eşkali ile medeni bir heyet-i içtimâiye haline irsâl etmektir. İnkılablarımızın umde-i asliyesi budur...*" Atatürk'ün 30 Ağustos 1925 Tarihli Kastamonu Nutku.

<https://isteataturk.com/g/icerik/Mustafa-Kemal-Ataturkun-Kastamonu-Nutku-30081925-/1609> (s.t.e.28 Aralık 2020).

¹¹ Tunaya, s. 298 vd. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 264.

¹² Toplumsal laikleşmenin anlam ve önemine ilişkin bkz. Bahri Savcı, "Laiklik Prensibinin "Türkiye Şartları" İçinde Mütalâası (1)", C.19, S.02, 1964, AÜSBFD, s.147-149; Zürcher, bu dönemdeki laiklik çalışmalarının devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirerek geleneksel İslamın kalelerine saldırmak; dinsel imgelerin yerine Avrupa medeniyetinin simgelerini koymak ve son olarak, sosyal yaşamı laikleştirerek popüler İslamın üstüne gitmek şeklinde olduğunu belirtmektedir. Zürcher, s. 271-272. Karpat, laiklik konusunda izlenen yolu "hükümet tarafından takip edilen politika, ibadet hürriyetini engellemediği, topluma yeni bir inancı zorla kabul ettirmeye çalışmadığı halde, bir zaman sonra "resmi bir dinsizlik dogması" diye adlandırılan aşırı antiklerikal, pozitivist bir nitelik kazandı" sözleriyle ifade etmektedir. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 11. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s. 357.

Şer'iyye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun¹³, 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu¹⁴ ve 431 sayılı Hilâfetin İlğasına ve Hânedân-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memâlik-i Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun¹⁵. Yeni Türk Devleti'nin bu üç kanunu, laiklik ilkesinin ülkemizdeki yapı taşları oldu.

1 Mart 1924 tarihli Meclis konuşmasında Atatürk, şu üç hususu önemle belirtmişti:

-Cumhuriyetin şimdi ve gelecekte bütün saldırılardan kesin ve ebedi olarak korunması ve denenmiş ve ispatlanmış olan bütün esaslara bir an önce ve tamamen dayandırılması.

-Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ilkesinin bir an önce uygulanması.

-İslam dininin yüzyıllardan beri yapılageldiği üzere bir siyaset aracı olarak kullanılmaktan kurtarılması.¹⁶

Eski Siirt müftüsü yeni Siirt milletvekili Halil Hulki Efendi ve arkadaşları tarafından sunulan 429 sayılı Şer'iyye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun teklifinin gerekçesinde, din ve ordunun politikayla ilgilenmesinin sakıncalı sonuçlar doğurduğu, çağdaş toplumların ve yönetimlerin bunu temel bir ilke olarak kabul ettikleri, yeni bir hayat varlığı sağlamakla görevli olan Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasasında bu vekâletlerin bulunmasının uygun olmadığı ifade edildi.¹⁷

¹³ Düstur, 3. Tertip, C. 5, Ankara, 1948, s. 320-321. (RG, 06.03.1924, S. 63)

¹⁴ Düstur, 3. Tertip, C. 5, Ankara, 1948, s. 322. (RG, 06.03.1924, S. 63)

¹⁵ Düstur, 3. Tertip, C. 5, Ankara, 1948, s. 323-324. (RG, 06.03.1924, S. 63)

¹⁶ Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Ed.Nejat Bayramoğlu/Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 635. TBMM ZC, D. 2, C.7, İ.1, 01.03.1340 (1924), s. 3-6.

¹⁷ TBMM ZC, D.2, C.7, İ.1, s. 21. Büyük Millet Meclisi'nin 25 Şubat 1924 günlü oturumunda, 1340 yılı Bütçe Kanunu Layihası görüşülürken İzmir vekili, Şükrü (Saraçoğlu)'nun, "... Şer'iyye Vekâleti'ne gelince: Bendeniz bilhassa bu Vekâletin umuru dâhiliyesi hakkında söz söyleyecek değilim. Yalnız siyasetle, dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağıyoruz. Ve sonra dinimizin en büyük reisini alıp getiriyoruz. Kıpkızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekâlet sandalyesine oturtuyoruz... Kavillerimizde ve fülllerimizde ahenkter olalım, samimî olalım. Şer'iyye Vekâleti'nin mevkiî, bence çok muhteremdir, o kadar muhteremdir, o kadar muhteremdir ki onu o Vekâlette tutmak isteyenler onun düşmanlarıdır. Onu Vekâletten ayırmak, onu siyaset oyuncuğu olmaktan kurtarmak herhalde bu milletin mukadderatına hâkim olan bu Meclisin vazifesidir. Beyefendiler: Bu müessese çok muhteremdir. Çok mukaddestir ve pek büyük adamlar vasıtasıyla bu memleketin mukadderatında, dinî inkilâbatında birçok iyilikler yapabilecek bir müessesedir. Nasıl istersiniz ki böyle bir müessese, Maliye Vekâleti'nin falan hatasından dolayı yuvarlanan kabine ile beraber o da yuvarlansın, nasıl istersiniz ki Hariciye Vekâletinin yapmış olduğu her hangi bir hatadan naşi araya, araya bulup o mevkie isad ettiğimiz bir adam, o kabine ile beraber yuvarlansın?" şeklindeki konuşması üzerine diğer vekillerin verdiği, Mukaddes ise imtiyaz verelim. Dokunmasınlar. (Erzurum vekili Ziyaeddin Efendi); "İslâmiyette ruhaniyet yoktur Şükrü Bey. Din-i İslâm payıdardır. O Vekâlet Hükümetle batar, Hükümetle kalkar, yalnız din-i mübin-i İslâm payıdardır. İslâmiyet kıyamete kadar bâkîdir. Hükümetin

430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gerekçesinde, devletin eğitim ve kültür politikasında, milletin duygu ve düşünce birliğini sağlamak açısından öğretim birliğinin en doğru, en bilimsel, en çağdaş ilke olduğu; Osmanlı Devleti'ndeki ikili eğitimin birçok zararlı sonucunun bulunduğu; iki ayrı eğitimin, iki çeşit insan yetiştireceği, bunun ise duygu ve düşünce birliği ile dayanışma amaçlarını yok ettiği belirtildi.¹⁸

Diğer iki kanundan farklı olarak görüşmeleri tartışmalı geçen¹⁹ ve teklif verenler arasında Urfa milletvekili Şeyh Saffet Efendi'nin de

dini, dîn-i İslâmdır. Onu üç şahsın, beş şahsın kanaati yıkamaz." (Isparta vekili Hafız İbrahim Efendi); "*Onu üç beş kişi yıkamaz. Ona tecavüz edenler yıkılır.*" (Isparta vekili Hüseyin Hüsnü Efendi) şeklinde cevaplar verilmişti. TBMM ZC, D.2, C. 6, İ.111, 25.02.1340, s. 334.

¹⁸ TBMM ZC, D. 2, C.7, İ.2, 3.03.1340, s. 25.

¹⁹ Bazı üyeler farklı gerekçelerle aleyhte tavır gösterdi. Gümüşhane vekili Zeki Bey, kendisinin hem ılımlı liberal hem de aşırı bir İslam birliği taraftarı olduğunu; ülkenin iç ve dış politikası adına halifelik kaldırılmasını kabul edip bu müthiş kuvveti düşmanların ve diğer hükümetlerin kucakına atmamak gerektiğini söyledi. Kanun'un 1. maddesi görüşülürken yaptığı konuşmada, "*Arkadaşlar hepimiz biliyoruz ki İstiklâl Mücadelâti ilân edildiği zaman halkımızın halife makamına olan merbutiyetini nazarı itibara alarak hepimiz "halifeyi kurtaracağız, şöyle yapacağız, böyle yapacağız" diye telkinatta bulduk. Hattâ birçok meşâyih ve ulemayı Büyük Millet Meclisi'ne getirdik. Bu, sırf halkın hissiyatına hürmet içindi. Sonra arkadaşlar, ben bu İstiklâl Muharebatı'nda kâmilim bulundum. Askerlere, bütün arkadaşlarla beraber bu suretle telkinatta bulunduk. "Makam-ı hilâfeti, bütün vatanla beraber kurtaracağız" dedik... Hamdolsun kurtardık. Böyle olmakla beraber bugün halk makam-ı hilâfet olmazsa Cuma namazı kılınmaz itikadındadır"* diyen Kastamonu vekili Halit Bey, İslam dünyasının Türkiye'ye yakınlığının sadece din kardeşliğinden kaynaklanmadığını, halifelik makamının Türkiye'de olmasının da bunda rolü bulunduğunu belirterek ve bu makamın hiçbir etkisi yoksa neden daha evvel halka TBMM'nin halifelik makamının dayanağı ve Müslümanlar arasında bir yüksek makam olduğunun ilan edildiğini sorarak maddedeki "*makam-ı hilâfet mülğadır*" cümlesini, şeriat açısından değil, siyasi açıdan doğru bulmadığını ifade etti ve bunun yerine "*Meclisin manevi şahsiyetindedir*" denilmesini teklif etti. Her iki vekil de hilâfetin kaldırılmasının iç ve dış politika açısından sakıncalı olduğu görüşündeydiler, Manisa vekili Vasıf (Çınar) Bey ise Yunan ordusunu hilâfet ordusu olarak gönderenin bizzat halife olduğunu; İslam birliğinin iddia edildiği gibi güvenilir olmadığını, Irak, Çanakkale, Filistin cephelerinde Türkleri boğazlayanların Müslümanlar ve Britanya Krallığı'nın en büyük dayanak noktasının İslam ülkeleri olduğunu ifade ederek hilâfetin kaldırılmasının iç ve dış politika açısından bir olumsuz etki yaratmayacağını belirtti.

Adalet Bakanı Seyyid Bey, yaptığı uzun konuşmada, İslam tarihinde büyük bir inkılâp yaptıklarını, kafalarda soru işareti ve kalplerde endişe ve tereddüt bulunduğunu, bu nedenle hilâfet kurumunun dini ve siyasi yanının açıklığa kavuşturulması gerektiğini ifade etti. Halifelik meselesinin dünyevi ve siyasi bir mesele olduğunu, inançla ilgisinin bulunmadığını, gerçek halifelik dört halife döneminde olduğunu, sonrasında görülen şekli halifelik ise ezici sultanlıktan başka bir şey olmadığını ayrıntılı bir biçimde anlattı. Halit Bey'in, sorunun siyasi yönüne ilişkin endişelerine cevap olarak da halifelik kaldırılmasının, diğer İslam ülkelerinde hiçbir etkisi olmayacağını, İslam âlimlerinin, halife

bulunduğu 431 sayılı Kanun teklifinde, hilâfet makamının Türkiye'yi iç ve dış siyasette iki başlı olmaktan kurtaramadığı, hanedanın, halifelik görünümü altında Türkiye'nin varlığını etkileyecek bir tehlike olacağını tecrübelerle kesin olarak belli olduğu ifade edildi.²⁰ Kanun'la halife görevden alındı ve yine içinde bulunan ortamın hassasiyeti dikkate alınarak *halifeliğin hükümet ve cumhuriyet kavramlarının içinde var olduğu* gerekçesiyle hilâfet makamı kaldırıldı.

Bu üç önemli kanunun yanı sıra Cumhuriyet'in, toplumun laikliği içselleştirebilmesi adına hızlı bir şekilde gerçekleştirdiği başka önemli düzenlemeler de oldu. Bu çerçevede;25 Kasım 1925 tarih ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun'la gerek kamuda gerek halk arasında fes, sarık ve benzeri giyimler kaldırıldı, bunların yerini şapka aldı.²¹

30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun çıkarıldı.²²

26 Aralık 1925 tarih ve 698 sayılı Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanunla²³ hicri takvim yerine miladi takvim esası getirildi.

20 Mayıs 1928 tarih ve 1288 sayılı Beynelmîlel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun'la da kullanılan rakamlar değiştirildi.²⁴

1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun'la harf devrimi yapıldı, Arap alfabesi kaldırılarak yerine Türk harfleri kabul edildi.²⁵

olma şartlarını ve usulünü Türklerden daha iyi bildiklerini, İslam dünyasının Türkiye'ye gerçek bir yardımının bulunmadığını, Irak'ı, Suriye'yi, İstanbul'u işgal eden orduların Müslüman askerlerden oluştuğunu, Müslümanların birbirine yardım etmesi gerektiğini ama bunun nedeninin halifelik değil din kardeşliği olduğunu, İslamın, bazı kişilere halife diye taparcasına kutsallık vermeyi kabul etmeyeceğini söyledi.

Başvekil İsmet (İnönü) de halifelik makamının kaldırılmasıyla İslamiyet hükümlerinin korunmasında ve yerine getirilmesinde hiçbir eksiklik olmayacağını, bu konuda bütün konuşmacıların hemfikir olduklarını, zaten dört yıldır bu makamın herhangi bir etkisi olmadan İslamiyetin hükümlerini icra ettiğini, Kurtuluş Savaşı'nın, 'hilafeti kurtaracağız' telkiniyle yapıldığı şeklindeki bir ifadenin şehitlere saygısızlık olduğunu, bu Savaşın bağımsızlık ülküsüyle yapıldığını ve halifenin bu süreçte desteğinin değil, olumsuz etkilerinin görüldüğünü belirtti. Tartışmalar sonucunda 431 Sayılı Kanun oybirliğiyle kabul edildi. TBMM ZC, D. 2, C.7, İ. 2, s. 31-65.

²⁰ TBMM ZC, D.2, C.7, İ. 2, s. 27-28.

²¹ RG, 28.11.1925, S. 230.

²² RG, 13.12.1925, S. 243.

²³ RG, 02.01.1926, S. 260.

²⁴ RG, 28.05.1928, S. 900.

²⁵ RG, 3.11.1928 S.1030.

27 Mayıs 1935 tarih ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'la bayram ve tatil günleri belirlenerek, haftasonu tatili, pazar günü olarak düzenlendi.²⁶

Tüm bu ve benzeri düzenlemelerle, sadece hukuksal ve siyasal laiklik değil, toplumsal ve kültürel bir değişim de gerçekleştirilmeye çalışıldı.

Atatürkçü laiklik anlayışı kapsamında, laikliğin devletin dini denetim altında tuttuğu bir sistem inşa edilerek, yukarıda yer verilen 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı Kanun'la Başbakanlığa bağlı ve İslam dininin inanç ve ibadetle ilgili hüküm ve işlerinin yürütülmesi ve dini kurumların yönetimi ile görevli Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu.

İslam dininin kendine özgü özelliği, ülkenin tarihi koşulları²⁷ ve bunların zorunlu kıldığı *laik devletin korunması* düşüncesi²⁸, Kemalist laiklik anlayışını topluma iyi anlatabilmek,²⁹ dini birey vicdanına itebilmek işini sağlam bir biçimde gerçekleştirmek³⁰ gibi hedefler, devlet idaresi içinde böyle bir teşkilatın kurulmasını gerekli kıldı.³¹ Bir başka deyişle, Türkiye Cumhuriyeti'nde, *İslamiyette dini devletten ayırmanın*

²⁶ RG,01.06.1935, S.3017.

²⁷ Yavuz Sabuncu, Anayasaya Giriş, 14. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009, s. 141.

²⁸ Feyzioğlu, s. 174.

²⁹ Bülent Tanör, "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", Der. İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, Laiklik ve Demokrasi, s. 29. Tanör, laiklik açısından değişen ve sorun olan şeyin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çok partili siyasi hayata geçtikten sonra pratikteki işlevi olduğunu belirtmiştir. Bkz. s. 29.

³⁰ Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 7. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 260.

³¹ 21 Ekim 1971 gün ve E.1970/53, K 1971/76 sayılı kararında, "*Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasa'da yer alması şu zorunluluk ve nedenlere dayanmaktadır: Dinin Devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla dinî taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevî bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk Milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayandığı gibi aynı zamanda toplumun çoğunluğunun müslüman bulunduğu ülkemizde, dinî ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için din işleri görececek kişiler, mabet ve başka maddî ihtiyaçların sağlanması ve bunların bakımı gibi konulara yardım etmek nedenlerine de dayanmaktadır. Devletin her içtimaî müessesede olduğu gibi, içtimaî bir müessese olan toplumun dinî gereksinmelerine yardım etmesinin Anayasa'da yer alan ve nitelikleri açıklanan lâiklik esaslarına aykırı bir yanı bulunmadığı gibi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasa'da yer almasının da yukarıda açıklanan nedenlere dayanması karşısında, lâiklik ilkesine aykırı düştüğü kabul edilemez...*" diyen Anayasa Mahkemesi de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, dinî bir teşkilât değil, Anayasa'da belirlendiği üzere genel idare içinde yer almış idarî bir teşkilât durumunda olduğunu; kurumun Anayasa'da yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla gereksinmelerinin doğurduğu bir zorunluluk sonucu olduğunu ifade etti. RG,15.06.1972, S. 14216.

*olanaksızlığı, dinin devlet bürokrasisine bağlanarak kontrol altına alınmasıyla sonuçlandı.*³²

2. Laik Hukuk Sistemine Geçiş

a. Osmanlı Devleti'nde Tanzimatla Başlayan Batılılaşma Süreci ve Hukukta Laikleşme Adımları

Çok uluslu Osmanlı Devleti'nde bir hukuk birliği yoktu. Öncelikli hukuk, esas olarak İslam hukukuydu. Asli kaynaklarını Kur'an, sünnet, icma ve kıyasın oluşturduğu İslam hukukunun yanı sıra -teorik olarak bu hukukun düzenlemediği alanlarda ve ona aykırı olmamak kaydıyla, ama pratikte daha fazla alanda- padişah tarafından konulan kurallardan oluşan örfî hukuk bulunmaktaydı.³³ Devletin Müslüman olmayan tebaasının ahvali şahsiye konuları, onların kendi dini hukuklarına göre düzenlenmekte ve bu konularda ortaya çıkan uyuşmazlıklar da kendi mahkemelerinde (cemaat mahkemeleri) çözümlenmekteydi.³⁴ Özellikle 16.yüzyıldan itibaren Fransa ve daha sonra diğer yabancı devletlere mali, ekonomik, idari ve adli birçok konuda verilen geniş kapsamlı kapitülasyonlar nedeniyle de ülkede bulunan yabancılara hukuk ve yargı alanında tanınan ayrıcalıklar ve onların taraf olduğu hukuki uyuşmazlıklarda yetkili olan mahkemeler (konsolosluk mahkemeleri) bulunmaktaydı.³⁵

Tanzimat Dönemi'nden itibaren iç ve dış dinamiklerle başlayan değişim, hukuk alanında da görüldü ve bu süreçte Batı hukuku da belli ölçüde benimsendi. Resepsiyon³⁶ yoluyla başta ticaret ve ceza hukuku

³² Binnaz Toprak, "Dinci Sağ", Çev. Nail Satlıgan, Der. Irvin C. Schink/E. Ahmet Tonak, 6. Baskı, Belge Yayınları, Geçiş Sürecinde Türkiye, İstanbul 2013, s. 364.

³³ Devlet hayatını ve toprak düzenini belirleyen kanunnamelerin şer'î hukukla her zaman uyum içinde olmadığı; Osmanlı yönetiminin, toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini şer'î mevzuattan ziyade örfî kanunlarla ve mahallî gelenek ve teamülle düzenlemeyi tercih ettiği hususunda bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Lâiklik ve Hukukun Romanizasyonu", C. 9, S.27, 1997, (Aydın Sayılı Özel Sayısı II), Erdem, s.1203. Osmanlı Kanunnâmeleri'nin İslam ceza hukukuna aykırı hükümler içerdiği hususunda detaylı bilgi için bkz. Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III", C. 4, S. 1, 1947, AÜHF Dergisi, s. 61 vd. (Üç bölüm halinde yayımlanmış olan makalenin İslam ceza hukuku hakkında bilgi veren ilk iki bölümü için bkz. C. 3, S. 1, s. 125-146 ve C. 3, S. 2, AÜHF Dergisi, 365-383.)

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Gülnihâl Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1989, s. 14 vd.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Belkıs Konan, Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Hukuki Statüsü, Statü Yayını, Ankara, 2013, s. 3-26, 139 vd.; Nevin Ünal Özkorkut, "Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar", C. 53, S. 2, 2004, AÜHF Dergisi, s. 83-94.

³⁶ Resepsiyon, bir devletin, başka devlet ya da devletlerin hukuki düşünce, kural ya da kurumlarını kendi hukuku olmak üzere kısmen ya da tamamen

olmak üzere hukukun farklı alanlarında kanunlar yapıldı ve Batı örnekli yeni mahkemeler (nizamiye mahkemeleri) kuruldu; fakat örneğin medeni hukuk alanını düzenleyen Mecelle, İslam hukuku (Hanefi içtihatları) çerçevesinde yapıldı. İslam hukukundan vazgeçilmediği ve azınlıklarla yabancılara tanınan ayrıcalıklar varlığını koruduğu için hukukta ve yargıdaki çok başlılık da artarak devam etti. Gerçi Devlet, 1914'te kapitülasyonların kaldırıldığını ilan etti, ama bu durum yüzlerce yıl kapitülasyonların sağladığı imkanlardan faydalanan devletlerin tepkisiyle karşılandı ve bu konudaki belirsizlik sürdü. Mondros Ateşkesi sonrasında da konsolosluk mahkemeleri yeniden açıldı.

1916'da, Tanzimat Dönemi'nde, başta Fransa olmak üzere Batılı devletlerin kanunları örnek alınarak yapılan kanunlar arasında bulunmayan Mecelle'de zamanın ihtiyaçlarına uygun tadilat yapmak, ticaret ve aile hukuku alanlarında kanun tasarıları hazırlamak üzere komisyonlar (İhzar-ı Kavanin Komisyonları) kuruldu. Mecelle tadil komisyonu çalışmalarında, şer'î kurallara aykırı olmamak kaydıyla, diğer hukuk kural ve kurumlarından da yararlanmak amacıyla Batılı devletlerin medeni kanunları da incelendi, yabancı hukukçuların görüşleri alındı. Fakat bu çalışmalardan bir sonuç çıkmadı. Komisyonların çalışmaları sonucunda sadece aile hukuku alanında -İslam hukuku çerçevesinde düzenlenen- Hukuk-ı Aile Kararnamesi yapılabilirdi.³⁷ Osmanlı'nın son dönemlerindeki Batılılaşma hareketlerinin etkisi, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle kadınların iş hayatında daha çok yer alması sonucunda değişen toplum yapısına bağlı olarak kadın lehine yeni düzenleme yapma ihtiyacı, aile hukukunun Mecelle'de düzenlenmemiş olmasından doğan eksikliği tamamlamak ve aile hukuku alanında hukuk/yargı birliği sağlamak gibi sebep ve amaçlarla hazırlanan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'yle cemaat mahkemeleri kaldırılarak yargı birliği sağlanmaya çalışıldı. Ancak Müslümanların, Hristiyanların ve Musevilerin evlenme ve boşanmaya ilişkin dinî hukuk kurallarını aynı kanun metni içinde, ama ayrı bölümler halinde düzenlediği için Kararname ile hukuk birliği sağlanamadı. Şer'iyeye mahkemelerinin yetkilerini genişletip, cemaat mahkemelerini kaldırdığı için cemaatleri; Hanefi mezhebi dışındaki Sünnî mezhep içtihatlarını da dikkate alması ve kadın lehine getirdiği bazı düzenlemeler nedeniyle muhafazakâr Müslüman kesimi memnun etmeyen 1917 tarihli bu Kararname'nin 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırılmasıyla cemaat mahkemeleri de tekrar çalışmaya başladı.³⁸ Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'ndeki bu çoklu hukuk ve yargı açmazı ve neden olduğu birçok sorun devletin yıkılışına kadar devam etti.

almasıdır. Geniş bilgi için bkz. Gülnihâl Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi-Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2010, s. 5-18.

³⁷ Bozkurt, (2010), s. 167-174.

³⁸ Kararname hakkında bkz. Mehmet Âkif Aydın, Osmanlı Aile Hukuku, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2018; Ebru Kayabaş, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi- Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009.

b. Laik Hukuk Sistemine Geçişte Önemli Bir Adım: Lozan Konferansı

Türkiye'nin uluslararası ortamda varoluşunun belgesi olan ve imzalandığı 1923 yılından bugüne değin yaşayan Lozan Barış Antlaşması, kendi iç düzeninde ve diğer devletlerle olan ilişkilerinde uyguladığı yanlış ve yetersiz politikalarla parçalanmış bir İmparatorluktan geriye kalan Anadolu topraklarında kurulmuş olan yeni Türk ulus devletinin bağımsızlığının simgesidir.

20 Kasım 1922'de başlayıp, kesintilerle birlikte 24 Temmuz 1923'e kadar süren Lozan Konferansı'ndaki kapitülasyonlarla ve azınlıklarla ilgili gelişmeler, yabancılara uygulanacak adli rejim ve gayrimüslim azınlıkların hukuki statüsü üzerindeki tartışmalar nedeniyle Türk hukukunun gelişimine etki etti ve Türkiye'nin yeni bir hukuk sistemi benimsemesinde -süreci hızlandırmak açısından- rol oynadı.³⁹

- Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin Hukuki Rejimine İlişkin Tartışmalar

Öncelikle belirtmek gerekir ki *hukukta reform*, Atatürk'ün öncelikli hedefleri arasındaydı. Nitekim 1 Mart 1922'de Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada Atatürk, “[B]izim halen yürürlükte olan medeni kanunumuz Mecelle'dir. Bu medeni kanun yaklaşık olarak yarım asır önce merhum Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki bir bilimsel kurul tarafından hazırlanmıştır. İşte, o Mecelle'nin genel kuralındaki «zamanın değişmesi dolayısıyla hükümlerin değiştirilmesinden vazgeçilemez» fıkıh kuralı, adli politikamızın temelini oluşturmaktadır. Bu ana kural içinde hareket eden Adalet Bakanlığımız, Mecelle'nin içermediği veya belirlemediği güç ve açık olmayan durumların, uygun hükümlerle genişletilmesi ve sağlaştırılması gereğine inanmıştır. Ve bu konuyla uğraşmak üzere, uzmanlardan oluşan bir heyet kurulması için bir kanun önerisi hazırlamak üzeredir.”⁴⁰ sözleriyle hukuk

³⁹ 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkesi ile Osmanlı Devleti'nin fiilen sona ermesi ve ülkenin işgal altında kalması üzerine Anadolu'da başlayan kurtuluş mücadelesi zaferle sonuçlanınca İtilaf Devletleri tarafından barış görüşmeleri için Lozan'da toplanacak konferansa hem Ankara'da kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, hem de İstanbul'daki hükümet davet edildi (İtilaf Devletlerinin, Lozan Konferansı'na davetlerini bildiren nota hakkında Hariciye Vekâleti Vekili Rıza Nur'un, Meclis'teki beyanı için bkz. TBMM ZC, D.1, C. 24, İ.128,28.10.1338 (1922), s. 21.) Fakat Sadrazam Tevfik Paşa'nın, Lozan Konferansı'na İstanbul Hükümeti'nin de katılma isteğini Ankara'ya bildirmesine (TBMM ZC, D.1, C. 24, İ.128, 28.10.1338 (1922), s.269.) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti olumsuz tepki gösterdiği (TBMM ZC, D.1, C. 24, İ.128, 28.10.1338 (1922), s. 269-270.) ve akabinde saltanat kaldırıldığı (TBMM ZC, D.1, C. 24, İ.130, 01.11.1338 (1922),s.314.) için 20 Kasım 1922'de başlayan Konferans'ta Türkiye'yi Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) başkanlığında, öteki delegeler Sağlık Bakanı Rıza Nur ve Maliye Bakanı Hasan (Saka), danışmanlar ve diğer görevlilerin oluşturduğu bir heyet ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti temsil etti.

⁴⁰ TBMM ZC, D.1, C.18, İ. 1, 01.03.1338, s. 4.

kurallarının, zamanla değişen koşullara uygun şekilde değişmesi gerekliliğini vurgulamıştı. Fakat *hukukta reform* ve *reformun şekli* yani tam bir resepsiyona y6nelim, gelişmelere bağlı olarak daha sonraki yıllarda netleşti. Lozan Konferansı'ndaki gelişmeler de bu netleşme s6recindeki aşamalardan biri oldu.

Konferans'ta ele alınan konular arasında T6rkiye'deki yabancılar i7in ge7erli olacak yargı rejimi ve gayrim6slim azınlıkların t6bi olacağı hukuk da bulunmaktaydı. Her iki konu hakkındaki s6re7 de olduk7a zorlu ge7ti ve bu s6re7te T6rk hukukunda reform konusu sıklıkla g6ndeme geldi.

-Yabancılara Uygulanacak Hukuk/Yargı Rejimi

Kapit6lasyonlarla ilgili g6r6şmelerde, tartışılan mesele, kapit6lasyonların kaldırılıp kaldırılmayacağı değil, daha 7ok sonrasında ne olacağına ilişkindi. M6ttefikler, kapit6lasyonların kaldırılması konusunda ılımlı g6r6nmekle birlikte, yerine -aslında kapit6lasyonları başka bir şekilde- devam ettirecek yeni bir sistem kurulmasını istediler ve kurulacak sistemin hukuk/yargı a7ısından yabancıların isteklerini karşılayacak ve onlara gerekli g6venceleri verecek h6k6mler i7ermesi konusunda ısrarcı oldular.⁴¹

Kapit6lasyonların 6z6n6 muhafaza edip sadece adını ve şeklini ortadan kaldırmaya y6nelik g6r6şlerin kabul edilemeyeceğini belirten T6rkiye ise Orta 7aç'da ge7erli olan *kanunların şahsiliği* ilkesi gereği yabancılar tanınan ayrıcalıkların, *kanunların m6lkiyi* ilkesinin etkin olduğu ve egemenlik anlayışının değiştiği, yasama ve yargı faaliyetlerinin devlet egemenliğinin bir par7ası olduğu o g6n6n koşullarında artık tanınamayacağını, yabancıların da buldukları 6lke hukukuna t6bi olmaları gerektiğini savundu; Osmanlı Devleti'nin 19.y6zyılın ikinci yarısından itibaren hukuk ve yargı alanında Avrupa kanunlarını 6rnek alarak reform yaptığı da belirtildi.⁴² 2 Aralık 1922 tarihli bu oturumda İsmet Paşa, 6zellikle son zamanlarda, medeni hukuk alanında 6nemli yeniliklerin ger7ekleştirildiğini; b6ylelikle T6rkiye'de hukuk kurumlarının t6m6yle laikleştirildiğini; İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Osmanlı 6lkesindeki hukuk okullarında yetişenlerin mahkemelerde yargı7 olarak g6rev yaptığını, yargı 6rg6t6n6n d6zenlenmesinde ve yargı reformunda Avrupa kurumlarının esas alındığını ifade etti.⁴³

⁴¹ Yabancılara uygulanacak rejimi g6r6şmek 6zere toplanan İkinci Komisyon'da oturum başkanı Marki Garroni (İtalya)'nin konuşması i7in bkz. Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, (7eviren: Seha L. Meray), C.3, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.2; Ali Naci Karacan, Lozan, Haz. Hul6si Turgut, 8. Baskı, T6rkiye İş Bankası K6lt6r Yayınları, Ankara, 2020, s. 122.

⁴² Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.3, s. 3 vd.

⁴³ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.3, s. 8. İsmet Paşa'nın, 2 Aralık g6r6şmelerine ilişkin Heyet-i Vekile Riyaseti'ne g6nderdiği rapor i7in bkz. Bilal şimşir, Lozan Telgrafları 1922-1923, C.1, 2. Baskı, T6rk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2019, s.157-158.

Müttefikler, Türkiye'nin kısa bir süre içerisinde çağdaş gereklere tümüyle uygun yasalar ve yargıçlar topluluğu meydana getirmeyi başaracağı, fakat halihazırda dinsel kurallardan esinlenen ve çağdaş uluslararası ilişkilerin ihtiyaçlarıyla uyumlu olmayan kanunlarla yönetildiği gerekçesiyle güvenceler sağlanıncaya kadar Türkiye'de yabancıların taraf olacağı davalarda, yabancı yargıçların görev almasından yanaydılar.⁴⁴ Fakat Türk mahkemelerine yabancı yargıçların kabulü ilkesi, Türk Heyeti tarafından Türkiye'nin bağımsızlığına aykırı bulunarak reddedildi.⁴⁵ 20 Aralık'taki alt komisyon oturumunda, bu konu tartışılırken, İtalya temsilcisi M. Galli'nin, Türkiye'de o güne kadar yapılamamış olan reformların yapılmasının zaman alacağını ve yabancı uzmanların yardımına ihtiyaç duyulacağını söylemesi üzerine Tahir Bey, Türkiye'de reformların Paris Antlaşması'ndan beri zaten yapıldığını ve kanunların Avrupa kanunlarıyla aynı düzeyde olduğunu, medeni kanunun temelinde dinsel nitelikte hiçbir ilke bulunmadığını belirtirken;⁴⁶ İsmet Paşa da 28 Aralık 1922 tarihli oturumda, yargı yetkisini kullanmanın, egemenliğe özgü ayrıcalıklardan biri olduğunu, bu yetkinin kullanımına, kanunların uygulanmasına ve mahkemelerin kuruluşuna, her ne nitelikte olursa olsun, herhangi bir karışmayı, yargıçların atanmasında herhangi bir kısıtlamayı bağımsız bir devletin kabul edemeyeceğini belirterek, Türkiye'nin, altmış yılı aşan bir süredir mahkemelerini yeniden kurmak ve Avrupa örneğinde kanunlar yayımlamak yoluyla, kanunlarında önemli reformlar yaptığını, yargı alanında gerçekleştirilen ilerlemeyi sürekli olarak izlediğini ifade etti. İsmet Paşa, bu konuşmasında, medeni kanunun, kaynakları ne olursa olsun, hiçbir bakımdan, dinsel ya da teokratik bir niteliği olmadığını; Türk kanunu ile başka ülkelerin medeni kanunları arasında, temel ilkeler ve koydukları hukuk kuralları bakımından, önemli bir ayrılık bulunmadığını da belirtti.⁴⁷ 6 Ocak 1922'de de yine Türkiye'de oturan yabancıların haklarının sadece sözle korunmuş olmadığı, Türkiye'nin yarım yüzyılı aşan bir süredir örgütlenme ve reform yolundaki çabaları

⁴⁴ 28 Aralıktaki toplantıda, İkinci Komisyonu oluşturan üç alt komisyondan, yabancılara uygulanacak yargı rejimi ile ilgili çalışan alt komisyonun, müttefiklerle Türkiye arasındaki görüş ayrılığı nedeniyle görevine devam edemediğini belirten Garroni, Türkiye'deki yabancılara hukuk ve ceza davalarına bakacak mahkemelerin nasıl kurulacağı konusunun önemine işaret ettiği bu konuda Türk Heyetine yapılmış olan yabancı yargıçlar teklifine vurgu yaptı. Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C. 3, s. 17-18.

⁴⁵ Ankara'dan İsmet Paşa'ya gönderilen 17 Aralık 1922 tarihli telgrafta, yabancıların, Türk mahkemelerinde Türk vatandaşlarıyla aynı hak ve hürriyete sahip bir biçimde tamamen Türk kanunlarına tâbi olacakları bildirildi ve Türkiye'nin, kanunlarını çağın ihtiyaçlarına göre değiştirmekten yana olduğu, bu konuda gerekli görüldüğü takdirde yabancı uzmanların görüşüne başvurulabileceği, fakat yargı örgütüne ve hakimleri arasına hiçbir yabancıyı kabul etmeyeceği bildirildi. Şimşir, s. 232-233.

⁴⁶ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.3, s. 113, 115.

⁴⁷ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.3, s. 24-25. Ankara'dan İsmet Paşa'ya gönderilen 1 Ocak 1923 tarihli telgrafta, adli konularda tarafsız ülkelerden danışmanlar çağırılabilirliği belirtildi. Şimşir, s. 305.

sayesinde çağdaş hayatın gerekleriyle tam bir uyum içinde bulunan kurumlar yaratmayı başardığını bir kez daha anlatmayı gereksiz saydığı; medeni kanunun, kaynakları ne olursa olsun, dinsel nitelik taşımadığı, kapsadığı ilkelere büyük çoğunluğunun, Avrupa medeni kanunlarına benzediği bir kez daha ifade edildi.⁴⁸

28. maddesiyle kapitülasyonların kaldırıldığı Lozan Barış Antlaşması'na eklenen Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri'de⁴⁹ de “...Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, göreneklerde ve uygarlıktaki gelişmenin haklı göstereceği bütün reformları gerçekleştirmek için araştırma ve incelemelere girişmeğe de aynı ölçüde hazırdır.” denilmek suretiyle Konferans süresince sıklıkla vurgulanan *hukukta reform* konusu bir kez daha ifade edildi. Bildiri'ye göre, Türk Hükümeti, beş yıldan az olmamak üzere gerekli göreceği bir süre için, hizmetine derhal Avrupalı hukuk danışmanları alacak ve bu danışmanlar Türk Hükümeti tarafından, 1914-1918 Savaşı'na katılmamış ülkelerin uyrukları olan hukukçular arasından Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'nca düzenlenmiş bir çizelgeden seçilecek ve Türk memurları (statüsünde) olacaklardı. Adalet Bakanı'na bağlı olacak bu danışmanlar, hukuk reformları komisyonlarının çalışmalarına da katılacaklardı. Bildiri'deki bu ibareyle Türkiye'de hukuk alanında reform yapılacağı ve bunun için komisyonlar kurulacağı açık ve net bir biçimde belirtildi.⁵⁰

-Azınlıklar ve Hukuk

Azınlıkların kişi ve aile hukuku konusundaki görüşmelerde ise gerek karşı tarafın, gerek Türk Heyeti'nin görüşleri, Türkiye'de benimsenecek hukuk sistemine dair çok önemli ipuçları içerdi. Rıza Nur, 18 Aralık 1922 tarihli oturumda yaptığı konuşmada, azınlıkların tâbi olacakları hukuk hakkındaki görüşlerini aktarırken, Türkiye'nin laik bir devlet olduğunu; önceki dönemlerde, Devletin kendi inisiyatifiyle gayrimüslim azınlıkların din adamlarına tanıdığı ayrıcalıkların devam etmesini şimdiki Türkiye'den istemenin doğru olmadığını; Türkiye'nin, büyük bir devrim yaparak hilafetle devletin ayrılığını ilan ettiğini ve

⁴⁸ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.3, s. 49-50; Karacan, s. 185-186. Yabancı devletlerin, Türk yargı sistemi üzerinde Türkiye'nin bağımsızlığıyla bağdaşmayan geniş bir denetim öngören istekleri nedeniyle taraflar arasında uzun ve zorlu tartışmaların yaşanmasına neden olan, Türkiye'de yabancılara uygulanacak hukuk/yargı rejimi sorunu, görüşmelerin 4 Şubat 1923'te kesilmesinde de önemli rol oynadı. (Ankara'dan İsmet Paşa'ya gönderilen 28 Ocak 1923 tarihli telgrafta, adli ve malî kapitülasyonları kabul etmenin mümkün olmayacağı belirtildi. Şimşir, s. 457- 458.)

⁴⁹ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.8, s. 98-99.

⁵⁰ Lozan Barış Antlaşması'nın Türk hukuku için yeni bir başlangıca vesile olduğunu ifade eden Mumcu, Türkiye'nin Lozan'da bir hukuk reformu yapmayı taahhüt ettiğini, reformun süresi ya da içeriği konusunda bir telkinin söz konusu olmadığını; sadece, reform sürecinde yabancı danışmanlardan yardım alınmasına karar verildiğini belirtmektedir. Ahmet Mumcu, “Cumhuriyet Dönemi Türk Hukuk Resepsiyonu”, Ed. Bülent Arı/Selim Aslantaş), T.C. Adalet Bakanlığı Yayını, Ankara, 2007, Adâlet Kitabı, s. 277-278.

ülkesindeki teokratik monarşiye son verip, böylelikle çağdaş ve laik bir devlet haline geldiğini, din ve devlet işlerini birbirinden kesin olarak ayırdığını söyledi.⁵¹

Rıza Nur, 2 Mart 1923'te Meclis'te yaptığı konuşmada, Lozan'da bahsi geçen konuşmasını haber yapan bazı gazetelerde *laik* yerine *lâ-dinî* yazıldığını belirterek, Lozan'da Fransızca konuşulduğunu, laikliğin *lâ-dinî* yani dinsizlik anlamını değil, *nâsuti* (dünyevi, insanlıkla ilgili) anlamını ifade ettiğini belirtti ve Lozan'da laiklik kavramını devletin ve kanunların dünyevi olması anlamında kullandıklarını söyledi.⁵²

Lozan'da gerek Rıza Nur, gerek İsmet Paşa ve diğer Türk temsilciler tarafından *laik* teriminin kullanıldığı dönemde, Türkiye'de saltanat kaldırılmış olmakla birlikte laiklik konusundaki somut adımlar henüz atılmamıştı. Örneğin hilafet makamı halâ mevcuttu, Anayasa'da, Büyük Millet Meclisi'nin görevleri arasında *ahkâmı şer'iyyenin tenfizi* de sayılmaktaydı, Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti ve şer'iyye mahkemeleri kaldırılmamıştı. Ama Lozan'da, yabancı devletlere karşı zorlu bir mücadele verilirken, saltanatın kaldırılmış olmasından ve Osmanlı döneminde resepsiyon yoluyla hukuksal düzenlemeler yapılmasından hareketle devletin ve kanunların *laik* olduğu ifade ediliyordu. Gerek İsmet Paşa'nın, medeni hukuk alanında yapılan reformla hukuk kurumlarının tümüyle laikleştirildiğine ilişkin sözleri, gerek Rıza Nur'un, aile hukuku alanında Türkiye'nin birkaç yıl önce Müslüman, Hristiyan ve diğer toplulukların kendi din kanunlarından esinlenen kanunlar yaptığını ve bu kanunların tüm Türkiye vatandaşlarına uygulanacağı ve bunun çağdaş ilkelere uygun olduğu şeklindeki açıklaması,⁵³ Türkiye'nin, henüz Türk hukuk sisteminde radikal bir değişikliği düşünmediğini, Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ni de uygulama niyetinin olduğunu gösteriyordu.

Yabancı devletler ise yürürlüğe girdiği dönemde zaten cemaat mahkemelerine son verdiği ve şer'iyye mahkemelerinin yetkilerini genişlettiği için büyük tepki çekmiş olan Kararname'nin, 1919'da yürürlükten kaldırıldığı konusunda ısrarcıydılar ve gayrimüslimlerin kişi ve aile hukuku konusunda 1914 öncesinde sahip oldukları ayrıcalıkların devamını yani her topluluğa kendi dinî hukukunun uygulanmasını istiyorlardı.⁵⁴

23 Aralık 1922 tarihli oturumda, İngiltere temsilcisi Ryan, Osmanlı tebaası tüm gayrimüslimleri endişelendiren bu Kararname'nin yürürlükten kaldırıldığını ve bu nedenle Kararname'den önceki dönemin önemli olduğunu ifade edince Rıza Nur, Kararname'nin İstanbul Hükümeti tarafından yürürlükten kaldırıldığını, Ankara Hükümeti'nin yürürlükte kalmasını istediğini, Şükrü Bey de Kararname'nin son derece çağdaş olduğunu belirtti. Fakat Ryan, İstanbul Hükümeti'nin, bu Kanunu,

⁵¹ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.2, s. 159.

⁵² TBMM, Gizli Celse Zabıtları, C.4, D.1, İ.3, 2 Mart 1339 (1923), 13. Ayrıca bkz. Taha Akyol, Bilinmeyen Lozan, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 318.

⁵³ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.2, s.159-160.

⁵⁴ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.2, s. 201-203.

Ankara Hükümeti'nin adı geçen Hükümetçe yapılmış eylemlerin geçerliliğini artık tanımadığını ilan ettiği tarihten önce yürürlükten kaldırdığını;⁵⁵ bu durumda, bu metnin yürürlükten kaldırılması oluşunun, bütün Türkiye için geçerli sayılması gerektiğini ileri sürdü.⁵⁶

Müttefiklerin ısrarcı tutumları ve uzun süren tartışmalar karşısında Türkiye, çağdaş ilkelere dayanan bir kanun hazırlamak niyetinde olduğunu açıkladı ve bu defa da Müslim gayrimüslim tüm vatandaşlara uygulanacak bir medeni kanun yapılmasının mümkün olup olmadığı tartışılmaya başlandı. Türkiye, 29 Aralık'taki oturumda, 26 Aralık 1922 tarihli azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler Tasarısı'nın⁵⁷ ilk iki maddesi için teklif ettiği metinde, ailenin kurulması toplum düzeni için çok büyük bir önemde olduğundan, aile durumuna⁵⁸ ilişkin olarak çağdaş ilkelere dayanan ve kural-dışılık olmaksızın bütün Türk uyruklarına uygulanacak yeni bir genel kanun hazırlamak niyetinde olduğunu ifade etti.⁵⁹

30 Aralık 1922 tarihli oturumda da Türk Heyeti adına Münir Bey, Türk Hükümeti'nin yakında çağdaş yasalar hazırlamak niyetinde olduğunu, evlenmenin, Türkiye'de, dinsel niteliği olan bir kanun uyarınca düzenlendiğini, Türk Hükümeti'nin, bu eski kurallar yerine, ayırım yapmaksızın, hem Müslümanlara hem de Müslüman olmayanlara uygulanacak kuralları koymayı düşündüğünü, bu yeni kanunlar yürürlüğe girinceye kadar azınlıklara uygulanan kuralların, onların göreneklerinde

⁵⁵ TBMM tarafından 7 Haziran 1920'de kabul edilen Kanunla, "İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren Büyük Millet Meclisi'nin tasvibi haricinde, İstanbul'ca akdedilmiş veya edilecek bilumum muahedat ve mukavelat ve ukudat ve mukarreratı resmîye ve verilmiş imtiyazat ve maadin ferağ ve intikalatı ve ruhsatnameleri ile mütarekeden sonra akdedilmiş bilcümle muahedatı hafıyye ve doğrudan doğruya veya bilvasıta ecanibe verilmiş imtiyazat ve maadin ferağ ve intikalatı ile ruhsatnameleri keenlemyekün..." addedilmişti. TBMM ZC, D.I, C. 2, İ. 25, 07.07.1336, s.139-145. RG, 14.02.1921, S. 2. Hukuk-ı Aile Kararnamesi, 19 Haziran 1919 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır. Kararname'nin kaldırılması işleminin gerek tarih, gerek konu itibarıyla bu Kanun kapsamında yok sayılıp sayılmayacağı hususunda bir değerlendirme için bkz. Mahmud Esad Kalıpcı, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin İlgası İşlemi Keenlemyekun Sayıldı mı?", Ed. Fethi Gedikli, , On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2016 , II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, I, s. 353-365.

⁵⁶ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.2, s. 201.

⁵⁷ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.2, s. 215.

⁵⁸ Konferans'ta, kişisel durum (kişi statüsü) konusu da Türkiye ve Yunanistan arasında anlaşmazlığa neden oldu. Türkiye, kişisel durumun, ortak hukukun konusu olduğunu, dinsel ayrıcalıkların yürürlükte olduğu dönemde bile kişisel durumun gayrimüslim toplulukların yetki alanı içinde olmadığını belirtirken, Yunanistan, kişisel durumun, aile durumunun bir parçası olduğunu ileri sürdü ve gayrimüslimlere verilecek güvencelerin kişisel durumu da kapsamasını istedi. Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.2, s. 224 vd.

⁵⁹ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C. 2, s. 224. Sürece ilişkin geniş bilgi için ayrıca bkz. Funda Keskin, "Azınlıklar Konusu", Ed. Çağrı Erhan, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, Yaşayan Lozan, s. 234 vd. Ayrıca bkz, Bozkurt, (2010), s. 181-183.

öngörülen kurallar olmasını kabul ettiğini belirtti. İngiltere temsilcisi Ryan, Türk Heyeti'nin, ilk aşamada geçici bir süre eski göreneklerin yürürlükte kalacağı; ikinci bir aşamada ise tümüyle laik çağdaş ilkelere dayanan yeni yasaların, din ayırımı yapılmaksızın herkese uygulanacağı şeklindeki teklifi hakkında, evlenme ya da boşanma bakımından, hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara uygulanabilecek herhangi bir ilke bilmediğini ifade etti. İtalya temsilcisi Montagna da bütün Türk yuruklarına uygulanabilecek genel bir kanun çıkartmanın mümkün olmadığını düşündüğünü; Batı ülkeleri örneğinin geçerli olmadığını; bu ülkelerin, ulusal özellik bakımından olduğu kadar, dil, soy ve din bakımından da türdeş olduklarını belirtti. Sonuç itibariyle Türkiye'nin yeni bir kanun yapılacağını açıklaması da gayrimüslim azınlıklara eskiden olduğu gibi kendi dini hukuklarının uygulanmasını isteyen diğer devletler tarafından hoş karşılanmadı ve halkı farklı dinlere mensup olan bir ülkede evlenme ve boşanma açısından genel bir kanun yapmanın mümkün olamayacağı iddia edildi.⁶⁰

Lozan'da Türkiye'nin hukuki rejimi hakkında yapılan tartışmaların merkezinde bulunan gayrimüslim azınlıkların aile ve kişi statüleri konusu, Lozan Barış Antlaşması'nın 42. maddesinde, *"Türkiye Hükümeti Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişi statüleri konusunda, bu sorunların sözü geçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü hükümleri koymayı kabul eder. İşbu hükümler Türkiye Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel Komisyonlarda düzenlenecektir. Anlaşmazlık olursa, Türkiye Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, birlikte, Avrupalı hukukçular arasından bir üst hakem atayacaktır."* şeklinde düzenlendi.

Lozan'daki bu madde gereğince 1925'te Musevi, Ermeni ve Rum azınlıkların kişi ve aile hukuklarını düzenlemek üzere komisyonlar kuruldu ve bu komisyonlar, kendi cemaatlerinin aile hukuku kurallarını belirlemek üzere çalışmalara başladılar. Fakat 1925'te, sırasıyla Musevi, Ermeni ve Rum azınlıklar, Adliye Vekâleti'ne başvurmak suretiyle kişi ve aile hukuku açısından ayrı muameleye tâbi tutulmaksızın yürürlüğe girecek olan 1926 tarihli Medeni Kanun'un kendilerine de uygulanmasını istediklerini bildirdiler⁶¹ ve böylelikle Türkiye'de de tüm vatandaşları kapsayan laik bir medeni kanunun mümkün olabileceği, Lozan'da ısrarla aksini iddia eden devletlere gösterilmiş oldu.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, hayatın her alanındaki çağdaşlaşma ve sadece kurum ve kuralları değil, toplumu da ileriye taşıma kararlılığıyla hukuk alanında köklü değişimi tercih etmesi,

⁶⁰ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.2, s. 230-235.

⁶¹ Cemil Bilsel, "Medenî Kanun ve Lozan Muahedesi", İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1944, Medenî Kanun'un XV. Yıl Dönümü İçin, s. 40-41. Lozan Antlaşması'ndaki imtiyazlardan vazgeçme sebeplerinin, gerek Rum azınlıklar komisyonunun, gerek Musevi komisyonunun mazbatasında aynı olmasının, her iki komisyon başkanının da aynı kişi (Mustafa Fevzi) olmasından kaynaklanmış olabileceği ve cemaatlerin imtiyazlardan vazgeçmesinde kendi isteklerinden ziyade dönemin otoriter yapısının etkisinin bulunabileceği görüşü için bkz. Aydın, (2018), s. 215-216.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la başlayan ve Meşrutiyet'le hızlanan çabaların bir ölçüde devamı olup en önemli farkı, Devletin kendi arzusuyla olması; Osmanlı'nın, eski hukuk sisteminden vazgeçmeyerek yeniye eskiye ekleme yolunu seçmesinin yarattığı olumsuzluklardan edinilen tecrübeyle eski hukuktan tamamen vazgeçilmesi; hukukla beraber kültürel değişime de imkan sağlanmasıdır.

Türk hukuk devrimi, uzun ve zorlu bir mücadele sonucunda elde edilen bağımsızlığı korumak, gerek dışarıdan, gerek içerideki bazı çevrelerden gelen tüm olumsuzluklara⁶² rağmen çağdaş bir toplum ve devlet düzeni oluşturmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Türkiye, hukukta reform yapmak konusunda Lozan'dan önce de kararlı olmakla birlikte din kaynaklı hukuktan vazgeçilmesinde ve Batı hukukunun bir bütün olarak kısa sürede benimsenmesinde Konferanstaki tartışmaların etkisi oldu. Yabancı devletlerin, azınlıkların kişi ve aile hukuklarının eskisi gibi kendi dini hukuklarına göre düzenlenmesi konusundaki ısrarları, 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nden zaten hiç memnun olmadıklarını görüşmelerde değişik vesilelerle ifade etmeleri, Türkiye'yi, herkes için geçerli yeni bir medeni kanun yapılacağını da bildirme noktasına taşıdı. Ancak bu durum, -yukarıda belirtilmiş olan medeni kanun hazırlama süreci de dikkate alındığında- başta Medeni Kanun olmak üzere kanunların yapımında resepsiyon yolunun tercih edilmesi açısından negatif bir baskı unsuru olarak görülmemelidir.⁶³ Çünkü Batılı devletlerin, gayrimüslim azınlıklar da

⁶² Nitekim ülkede, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında da rolü olduğu düşünülen Batı'ya yönelişten rahatsız olan bir kesim vardı ve bu rahatsızlık basın yoluyla da dile getirilmekteydi. Lozan Konferansı sürerken de basında Batı kanunlarının kabul edilmesi, Mecelle yerine yeni bir medeni kanun yapılması aleyhine görüşler bildirilmekteydi. Örneğin 24 Mayıs 1923 tarihli "Garpllaşmak İsteyenlerin Nazar-ı İbretine: Usûl ve Kavâninin Tesirleri" başlıklı yazıda, İkdâm Gazetesi'nden Ahmed Cevdet, Lozan Konferansı'ndaki gözlemlerini aktarmakta ve görüşmelerde, ülkeye yabancı hukukçuların getirilerek medeni kanun hazırlanması konusunda da konuşmalar yapıldığını belirterek, Anadolu halkını tanımayan bir yabancının, ona uygun bir yasa yapmasının mümkün olamayacağını, aynı medeniyete sahip iki ülkede dahi farklı kanunlar uygulanırken, Avrupa kanunlarının fikrinin bize uymayacağını söylemekteydi. Ahmed Cevdet, "Garpllaşmak İsteyenlerin Nazar-ı İbretine: Usûl ve Kavâninin Tesirleri", C. 21, S. 530-531, 24 Mayıs 1339/ 1923, Sebülürreşâd, s. 86. Sebülürreşâd'ın sahibi Eşref Edib ise 16 Ağustos 1923 tarihli makalesinde, Kurtuluş Savaşı sonrasında Millet Meclisi'nin, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin İmparatorluğu parçalamasına yol açan Batıcı düzenlemelerinin yerine eğitimde, yargıda, tamamen İslami bir yol izlemesi ve halkın bu nedenle bir bütün olarak Meclis etrafında toplanması sayesinde hiçbir millete nasip olmayan büyük bir zafere ulaşıldığını belirtmekte ve İkinci Meclis'in nasıl bir yol izleyeceğini bilmemekle birlikte gözlem ve tahmininin, gerçek bir İslam Devleti kurulacağı yönünde olduğunu, milletin de bunu arzu ettiğini yazmaktaydı. Eşref Edib, "Hâkimiyet-i Milliyye Devrinde Hükümetin Takip Edeceği Yol", C. 22, S.551-552, 16 Ağustos 1339 /1923, Sebülürreşâd, s. 41-43.

⁶³ Lozan'da gerek yabancılar, gerek gayrimüslim azınlıklar lehine yapılan baskılar sonucunda, yeni Türk devletinin kurucularının, *şekli bir bağımsızlık uğruna bin*

dahil tüm vatandaşlara uygulanacak bir medeni kanun düşüncesine sıcak bakmamalarına rağmen Türkiye, sadece medeni hukuk değil, diğer alanlarda da modern kanunlar yapmış; çağdaş bir hukuk sistemi kurmayı başarmıştır. Bu anlamda Lozan Konferansı, Türkiye'nin sergilediği kararlılığı göstermesi ve sonrasında gelebilecek müdahaleleri önlemesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

c. Lozan Sonrası Reform Çalışmaları ve Hukukta Devrim

1923'te, henüz Lozan Konferansı devam ederken, mevcut kanunları zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemek üzere komisyonlar kuruldu. Komisyonlar, Adliye Vekâleti tarafından hazırlanan Talimatname uyarınca çalışmalarında hem fıkıh hükümlerini dikkate alacaklar, hem de diğer uluslarca benimsenmiş esaslardan yararlanacaklardı. Medeni kanun tasarısı hazırlamak üzere kurulan komisyon, biri borçlar hukuku (Vâcibât Komisyonu), diğeri kişi hukuku (Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu) konularında çalışmak üzere ikiye ayrılmıştı ve 1916 yılında kurulmuş olan İhzar-ı Kavanin Komisyonları'nın devamı olarak çalışacaktı.⁶⁴

Reform çalışmalarının bu aşamasında, henüz din kurallarını içermeyen yeni bir kanun yapma girişimi yoktu. 1921 Anayasası'nın 7. maddesinde de *ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi*, Büyük Millet Meclisi'nin görevleri arasında sayılmıştı ve *"kavanin ve nizamat tanziminde muamelât-ı nassa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiyye ve hukukiyye ile âdab ve muamelât esas ittihaz kılınır"* cümlesiyle kanun yapımında dikkate alınacak esaslar gösterilmişti. Tamamen laiklik esasına dayalı bir kanunlaştırma sürecini başlatmak için Atatürk'ün, sonradan yaptığı bir konuşmasındaki *"İlk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu hazırlayanlara bizzat riyaset ediyordum. Yapmakta olduğumuz kanunla "şer'i hükümler" tâbirinin bir münasebeti olmadığını anlatmaya çok çalışıldı. Fakat, bu tâbirden kendi boş inançlarınca bambaşka manâ tasavvur edenleri ikna mümkün olmadı ve Cumhuriyet'in ilanından sonra da yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapılırken, laik hükümet tabirinden dinsizlik manâsı çıkarmaya meyilli olanlara ve vesile arayanlara fırsat vermemek maksadıyla, kanunun ikinci maddesini manâsız kılan bir tâbirin dahil edilmesine müsamaha olunmuştur... Kanunun, gerek 2.⁶⁵ ve gerek 26.⁶⁶ maddelerinde lüzumsuz görünen ve yeni Türkiye devletinin ve Cumhuriyet idaremizin asrî karakteriyle bağdaşmayan tâbirler, İnkılap ve*

yıllık bir hukuk mirasının terkedilmesinde bir beis görmediklerini ifade eden görüş için bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Türk Hukukunun Laikleşme Sürecinde Lozan'ın Oynadığı Rol", Der. Mehmet Âkif Aydın, İz Yayınları, İstanbul, 1996, İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, s. 312.

⁶⁴ Bozkurt, (2010), s 183-187.

⁶⁵ 1921 Anayasası'na 29 Ekim 1923'te eklenen, 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde de yer verilen *Türkiye Devletinin dini din-i İslamdır* cümlesi.

⁶⁶ 1924 Anayasası'nın 26. maddesinde de *ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi*, Meclis'in görevleri arasında sayılmıştı.

*Cumhuriyet'in o zaman için beis görmediği tavizlerdir*⁶⁷ sözlerinden de anlaşılacağı üzere uygun ortamın oluşması bekleniyordu.

Bir yandan komisyonların çalışmaları sürerken, öte yandan çağa uygun bir devlet ve hukuk yapılanması için gerekli hazırlıklar da yapılıyordu.

Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1 Mart 1924'te yaptığı konuşmadaki *"Teşkilât ve islâhat-ı adliyeye verdiğimiz ehemmiyeti, nasıl ifade etsek azdır. Gerçi bütçenin bugünkü halinde adliye için mühim menabi ayrılmıştır ve bu menabi mütemadiyen arttırılacaktır. Fakat, bundan mühim olan nokta; adli telâkkimizi, adli kanunlarımızı, adli teşkilâtımızı, bizi şimdiye kadar şuuri, gayri şuuri tesir altında bulunduran, asrın icabatına gayri mutabık revabıttan bir an evvel kurtarmaktır. Millet, her mütemeddin memlekette olan terakkiyat-ı adliyenin, memleketin ihtiyacatına tevafuk eden esasatını istiyor. Millet; seri ve katî adaleti temin eden medeni usulleri istiyor. Millet'in arzu ve ihtiyacına tabi olarak adliyemizde her güne tesirattan cesaretle silkinmek ve seri terakkiyata atılmakta asla tereddüt olunmamak lâzımdır. Hukuk-u medeniyede, hukuk-u ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır. Hukukta idare-i maslahat ve hurâfelere merbutiyet; milletleri uyanmaktan meneden en ağır bir kâbustur. Türk milleti, üzerinde kâbus bulunduramaz*⁶⁸ sözleriyle - Lozan Konferansı süresince de sürekli gündemde tutulan medeni hukuk/aile hukuku alanına vurgu yaparak- kanunların ve yargı örgütünün çağa uygun şekilde düzenlenmesi gerektiğini; arzulananın, eski kanunları düzeltmek değil, çağdaş esaslara dayalı, dogmalardan uzak yeni kanunlar yapmak olduğunu ifade etti.

Bu süreçte yukarıda da ifade edilmiş olduğu üzere 3 Mart 1924'te Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'nin⁶⁹ ve Hilâfetin ilgası⁷⁰ ile laiklik konusunda somut adımlar atılmaya başlandı. 8 Nisan 1924'te de şer'iyye mahkemelerinin görevlerine son verildi.⁷¹

Çalışmalarına bir süre ara verilmiş olan, medeni kanun hazırlamakla görevli komisyonlar, 19 Mayıs 1924'te yeniden çalışmaya başladı ve bu kez Talimatname ile ilkinden farklı olarak *ahkâm-ı fıkhiyye* den açıkça bahsedilmedi ve komisyonların çalışmalarında hazır mevzuatın yanı sıra Batı kanunlarından yararlanılması da istendi.⁷² Fakat bu komisyonların hem şer'î hükümler hem yeni hükümlerle harmanlanmış tasarılarından memnun kalınmadı⁷³ ve hazırlanan

⁶⁷ Nutuk, s. 546-548.

⁶⁸ TBMM ZC, D. 2, C.7, İ. 1, s. 5.

⁶⁹ 429 Sayılı Şer'iyye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun Düstur, 3. Tertip, C. 5, Ankara, 1948, s. 320-321. (RG, 6.03.1924, S. 63)

⁷⁰ 431 sayılı Hilâfetin İlgasına ve Hânedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memâlik-i Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun Düstur, 3. Tertip, C. 5, Ankara, 1948, s. 323-324. (RG, 6.03.1924, S. 63)

⁷¹ TBMM ZC, D. 2, C. 8, İ.32, 08.04.1340, s. 431.

⁷² Aydın, (2018), s. 210.

⁷³ Bozkurt, (2010), s.188-190.

tasarıların devrim ruhuyla bağdaşmadığı düşüncesiyle komisyonların görevlerine son verildi.⁷⁴ Bu aşamada artık eski hukuktan tamamen vazgeçilerek Batı hukukunun bir bütün olarak benimsenmesine, kanunların resepsiyon yoluyla yapılmasına karar verildi ve çalışmalara Medeni Kanun'la başlandı.

1926 tarihli Türk Medeni Kanunu'nun Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası'nda da "... *Bâ-husûs muhtelif dinlere mensup tebaayı ihtiva eden devletlerde tek bir kanunun bütün câmiada tatbik kabiliyetini ihraz edebilmesi için bunun din ile kat'î münasebet etmesi hâkimiyeti millîye için de bir zarurettir. Çünkü kanunlar dine müstenit olursa vicdan hürriyetini kabul mecburiyetinde bulunan devlete, muhtelif dinlere salık tebaası için ayrı kanun yapmak icap eder. Bu hal asrı hazır devletinde şartı esasî olan siyasî, içtimâî, millî vahdete külliyen münâfidir. Hatırlatmak icap eder ki: devlet yalnız tebaası ile değil; ecnebilerle de temastadır. Bu taktirde onlar için de kapitülâsyon namı altında ahkâm-ı istisnaiye kabul etmek zarureti hasıl olur. Lozan muahedesi ile ilga olunan kapitülâsyonların memleketimizde ipkası için ecnebiler tarafından serdedilen esbâb-ı mûcibenin en mühim ciheti bu nokta olmuştur...*"⁷⁵ şeklinde ifade edildiği üzere ülkedeki herkes için geçerli bir medeni kanun yapılması, sadece gayrimüslim vatandaşlara değil, yabancı ülke vatandaşlarına da din farkından doğan bazı imtiyazların tanınmaması açısından büyük önem taşımaktaydı.⁷⁶

Sadece medeni hukuk alanında değil, başlıca ceza, ticaret ve usûl hukuku gibi diğer alanlarda da Kıta Avrupası hukuk sistemindeki devletlerden alınan kanunlarla sıradan bir hukuk reformu değil, hukuk devrimi gerçekleştirildi ve böylelikle Türkiye'de modern ve laik bir hukuk sistemi kurulmuş oldu. Atatürk'ün çağdaş hukuk anlayışıyla bağdaşmadığını düşündüğü ve ilk uygun zamanda kaldırılması gerektiğini söylediği,⁷⁷ 1924 Anayasası'nın 2. maddesindeki "*Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır*" cümlesi ve 26. maddesindeki "*ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi*" ibaresi de 1928'de Anayasa'dan çıkarıldı. Ayrıca 16. maddesindeki milletvekili andı ile 38. maddesindeki Cumhurbaşkanı andındaki "*vallahi*" ibaresi kaldırıldı.

CHP'nin 14 Mayıs 1931'deki programında laiklik, "*fırka, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını*

⁷⁴ Komisyonların görevlerine son verilirken yapılan konuşmada, Türk ihtilalinin kararının, Batı medeniyetini kayıtsız şartsız benimsemek olduğu, bu kararın kesin bir azme dayandığı, kanunların Batıdan alınması gerektiği açıkça ifade edildi. Mahmut Esat Bozkurt, "Türk Medenî Kanunu Nasıl Hazırlandı?", İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1944, Medenî Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin , s. 11.

⁷⁵ TBMM ZC, D.2, C. 22, İ. 57, 17.02.1926. s. 239.

⁷⁶ Türk hukuk devriminin mimarlarından olan Mahmut Esat Bozkurt, *Türk Medenî Kanunu Nasıl Hazırlandı?* başlıklı makalesinde de Medeni Kanun'un, Lozan Antlaşması'yla kaldırılmış olan kapitülasyonlardan bir daha bahsedilmemesi imkanını verdiğini, zira kapitülasyonların kaldırılmasına karşı adalet organlarını yeni kanunlarla ve mahkemelerle en kısa sürede oluşturma işini üstlenmiş olduklarını ifade etmiştir. Bozkurt, s. 18.

⁷⁷ Nutuk, s. 547-548.

*ve tatbik edilmesini prensip kabul eder. Din telâkkisi vicdanî olduğundan Fırka, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür*⁷⁸ şeklinde açıklanmıştı.

1937 yılında laiklik ilkesi Anayasa'ya girdi. Anayasanın değişik 2. maddesinde Türkiye Devleti'nin, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı olduğu belirtilmek suretiyle laiklik, devletin bir niteliği olarak anayasayla güvence altına alındı.

Bu yeni hukuk sistemi içerisinde, Türk hukukundaki gelişme, sonraki dönemlerde de değişen dünya düzenine, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevap verebilecek yeni kurallar kabul edilmek, kanunlarda gerekli değişiklikler ve düzeltmeler yapılmak suretiyle devam etti. Sadece kanun koyucu tarafından değil, doktrinde ve yargı kararlarında da Batı hukukundaki gelişmeler dikkate alındı.

II. ÇOK PARTİLİ DÖNEMLE DEĞİŞEN SİYASET VE LAİKLİK ANLAYIŞI, HUKUKA VE TOPLUMA YANSIMA TARZ VE DERECE

A. İKTİDARININ SON YILLARINDA CHP'NİN LAİKLİK POLİTİKASINDAKİ DEĞİŞİM

Özellikle 2. Dünya Savaşı'nın ülkeyi ekonomik ve sosyal anlamda olumsuz olarak etkilemesi, toplumun farklı katmanları arasındaki farkın iyice artması; savaş sonrası oluşan iki kutuplu yeni dünya düzeni içerisinde, Türkiye'nin, Sovyet tehdidine karşı ABD etrafında oluşturulan Batı Bloku'nun yanında yer alması ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olması, IMF ve Dünya Bankası üyeliği, ABD'den alınan ekonomik yardımlar, Türk ekonomisinin ve siyasetinin farklı bir yöne evrilmesini zorunlu kıldı. Siyasette, daha demokratik bir düzen, çok partili hayat elzem oldu. Öte yandan içerde de Cumhuriyet'in laiklik politikasından rahatsız olan, ancak bunu daha önce uygulanan sıkı politika nedeniyle dile getirmekten çekinen, öfkesi birikmiş muhafazakarların, savaşla iyice bozulan ekonomiden rahatsız olanların, CHP'nin çıkardığı bazı yasalardan menfaati zedelenen grupların (Milli Korunma Kanunu ve varlık vergisi, tacir ve sanayicileri; Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, büyük toprak sahiplerini rahatsız etti) yükselen muhalefeti de bir rejim değişikliğini gerekli kıldı.⁷⁹

⁷⁸ C.H.F Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara, 1931, s. 31.

⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi (4. Kitap, 1. Bölüm), 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2019, s. 142-174; Zürcher, s.299-30; Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 36. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, s.335-338; Sevgi Kocaçimen, Demokrat Parti Döneminde TBMM'nde Laiklik Tartışmaları, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdaafa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2008. s. 15 vd.; Aynur Demirli, Demokrat Parti ve Laiklik, Kahrolsun Komünizm! Yaşasın Din Hürriyeti, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2020, s. 13-14, 50-51.

1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin kurulmasıyla başlayan çok partili dönem⁸⁰, asıl anlamını 1950'de iktidara gelecek olan Demokrat Parti'nin 7 Ocak 1946'da kurulmasıyla kazandı.⁸¹ Partinin kurucuları muhalefeti henüz CHP çatısı altındayken başlatmışlardı. 29 Mayıs 1945'teki bütçe oylamasına verilen ret oyu bu muhalefeti açıkça ifade etmekteydi. Bunu izleyen bir diğer önemli muhalefet Çiftçiye Topraklandırma Kanunu görüşülürken ortaya çıkmış; 7 Haziran 1945'te de Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü tarafından hazırlanan ve başlıca Meclis'in hükümet üzerinde gerçek anlamda denetiminin sağlanması, kanunların demokratik olmayan hükümlerden arındırılması taleplerini içeren *Dörtlü Takrir* olarak anılan önerge CHP Meclis Grubu'na sunulmuştu. Önergenin yapılan görüşmeler sonunda, bu tür taleplerin usulen gruba getirilmesinin mümkün olmadığı gerekçesiyle reddedilmesi de parti içi muhalefeti durdurmamış; Menderes ile Köprülü tarafından benzer talepleri içeren ve hükümeti eleştiren yazılar basında yayımlanınca her iki isim de partiden ihraç edilmişti. Bu ihraçların tüzüğe aykırı olduğu yönünde yine basın yoluyla açıklamada bulunan Koraltan'ın da partisiyle ilişkisi kesilmiş, bir süre sonra da Bayar CHP'den istifa etmişti.⁸²

Savaş sonrası dünya genelindeki ekonomik ve siyasi değişim, çok partili siyasi yaşama geçişle muhalif seslerin yükselişi, Demokrat Parti'nin 1946 seçimlerindeki başarısı, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında laiklik konusunda alınan bazı kararların değişmesine yönelik taleplerin artışı ve CHP'nin kendi içindeki görüş farklılıklarına bağlı olarak partinin laiklik politikası da yumuşamaya başladı.

24 Aralık 1946 tarihli TBMM oturumunda, 1947 bütçesi görüşülürken CHP'li iki vekil, okullara din eğitiminin verilmesi gerekliliğine dair görüş bildirdiler. Bursa milletvekili Muhittin Baha Pars ve İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından ülkede artan komünizm tehdidinde ve gayri ahlaki olaylara karşı, gençlerin din eğitimine önem verilmesi gerektiği belirtildi.⁸³

⁸⁰ Aslında Cumhuriyetin ilk yıllarında da çok partili sisteme geçiş denemeleri olmuştu. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuş; Şeyh Said isyanı üzerine kapatılmıştı. 1930'da Atatürk'ün teşvikiyle kurulan Serbest Fırka ise kuruluşundan kısa bir süre sonra fesih kararı almıştı. Yine bu dönemde başka denemeler de (Ahali Cumhuriyet Fırkası, Amele ve Çiftçi Partisi) gerçekleşmişti.

⁸¹ 1946'da, Necmi Güneş tarafından İstanbul merkezli İslam Koruma Partisi kuruldu, fakat aynı yıl Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatıldı. Karpaz, s. 368, dn. 42. "*İslam Koruma Partisi, her türlü siyaset ve siyasi partilerden uzak olarak sırf islamların medeniyeti, tesanüdü, menfaati, birbirine sevgi, yardım ve birliği yolunda Türkiye Cumhuriyeti cemiyetler kanununa göre kurulmuş bir koruma partisiydi.*" (Parti Tüzüğü, md. 1). Son Posta, 02.08.1946. 1947'de de Cevat Rifat Atilhan tarafından İstanbul merkezli Türk Muhafazakar Partisi kuruldu, fakat 1953'e kadar varlık gösterebildi. Karpaz, s.368, dn. 42.

⁸² Cem Eroğul, Demokrat Parti -Tarihi ve İdeolojisi, 3. Baskı, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul, 2019, s. 13-15; Tanör, (2022), s. 340 vd.

⁸³ TBMM TD, D. 8, C. 3, B. 22, 24.12.1946, s. 427-428 ve 438-440.

Değişim, partinin 1947'deki 7. Kurultayında kendini daha açık göstermeye başladı. İlkokullara din dersleri konulması, yeniden imam hatip okulları ve İlahiyat Fakültesi⁸⁴ açılması gerekliliği tartışıldı ve komünizm tehlikesine din ile karşı konulması yönünde görüşler ileri sürüldü. Örneğin Çorum delegesi Abdülkadir Güney, ülkedeki bütün ahlaksızlık ve fenalığın dinin ihmal edilmesinden ileri geldiğini söylerken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet örgütü dışına çıkarılarak Vakıflar İdaresinin başına getirilmesini ve Vakıflar İdaresinin parasıyla okul açıp din bilgisi öğretmeni, hatip vb. görevlileri yetiştirilmesini talep eden, böylelikle ülkenin medeni milletler seviyesine ulaşacağına olan inancını ifade eden Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu, konuşmasında bir yandan laikliği savunduğunu belirtirken, öte yandan dinsiz milletlerin yaşayamayacağını söyleyerek, -Türkiye açısından- *laikliğin dinsizlik olmadığı* gerçeğini bir anlamda gözardı etmiş olduğu izlenimi vermekteydi. Ülkedeki kumarın, içkinin, ahlaksızlığın arttığını söyleyen Tekelioğlu bunun sebebinin de dinsizliğe bağlamıştı. Kayseri delegesi Şükrü Nayman, Diyanetin bütçesinin azlığından dolayı imam ve hatiplerin aç olduğunu belirtmiş ve dinden korkulmaması gerektiğini, işçiler arasında yayıldığını söylediği komünizme karşı dinin önemine vurgu yapmıştı. Bu konuda aynı düşüncede olan H. Suphi Tanrıöver de imam hatipler açılmadığı, İstanbul Üniversitesi'nde İslam tarihi ve felsefesi öğretilmediği ve yüksek din eğitimi veren okullar açılmadığı takdirde ülke içindeki ihtiyacın giderilemeyeceği, bunun yanı sıra Balkanlardaki Müslüman azınlığın kendilerini savunacak din adamlarının temin edilemeyeceğini belirtmişti.⁸⁵ Özetle, 1947 itibarıyla gelen noktada Cumhuriyet Halk Partisi içinde, her ne kadar devrim ilkelerine karşı olunmadığı vurgulansa da din eğitiminin yeniden başlatılması talepleri dile getirilirken ileri sürülen bazı gerekçelerden ve açıklamalardan, Atatürkçü laikliğin tam anlaşılmadığı ya da benimsenmediği izlenimine neden olacak farklı bir zihniyetin kendini sesli olarak ifade ettiği görülmekteydi.

Yukarıda değinildiği üzere bütçe görüşmeleri esnasında bazı milletvekillerce okullarda din bilgisi dersi verilmesi gereği vurgulanmaya başlanmıştı. 1947'de, özel din bilgisi dersaneleri açılmasına izin verildi.⁸⁶ 1946'da 1920'lerin ortalarından itibaren sırasıyla

⁸⁴ Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarıldıktan sonra 1924'te İstanbul Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi kurulmuş ve 1933'e kadar eğitim vermişti. Yine aynı dönemde açılmış ve imam ve hatip okulları da 1930'a kadar açık kalmıştı. Mustafa Öcal, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", C.7, S.7, 1998, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 242-243; M. Şevki Aydın, "Cumhuriyet Döneminde Örgün Eğitim Kurumlarındaki Din Eğitimi", Türkler, C.17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 456; Nevin Ünal Özkorkut, "Sebilürreşad Dergisi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Batılılaşma ve Laiklik Düşüncesine Yaklaşımı", S. 31-32, 2021, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi, s.31-32.

⁸⁵ Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı Tutanağı, s. 448 vd. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/842?show=full> (s.t.e. 29.7.2023).

⁸⁶ Cumhuriyet, 03. 07.1947.

lise, ortaokul ve ilkokulların programlarından çıkarılan ve 1930'ların sonunda tamamen kaldırılmış olan din bilgisi dersleri 1948'de ilkokullarda müfredata dahil edildi. Dersler 1949'dan itibaren ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında sınıf geçmeye etkisi olmayacak şekilde başlandı; ders seçmeliydi, çocuklarının dersi almasını isteyen velilerin okul idaresine başvurmaları gerekmektedir.⁸⁷ 1948'de imam ve hatip yetiştirme kursları açıldı.⁸⁸ 1949'da da 5424 sayılı Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 sayılı Kanuna Ek Kanun'la Ankara Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi⁸⁹ kuruldu.

CHP'nin iktidarı döneminde, 1 Mart 1950 tarih ve 5566 sayılı Kanun'la⁹⁰ Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair 677 sayılı Kanun'un birinci maddesinin sonuna, "*türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Millî Eğitim Bakanlığı'nca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tâyin edilir. Açılacak türbelerin listesi Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvip olunur*" hükmü eklendi. Ama belirtmek gerekir ki, bir yandan bu düzenlemeler gerçekleştirilirken, öte yandan 1949'da Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinde değişiklik yapılmak suretiyle laikliği korumaya yönelik tedbir de alınmaya çalışılmıştı.⁹¹

B. DEMOKRAT PARTİ VE LAİKLİK POLİTİKASI

Laiklik politikasındaki değişim, yukarıda ifade edildiği üzere aslında Demokrat Parti iktidarı öncesinde başlamıştı. Demokrat Parti'nin

⁸⁷ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2021), 34. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2021, s. 348; Aydın, (2002), s. 457.

⁸⁸ Öcal, s. 244.

⁸⁹ RG, 10.06.1949, S.7229.

⁹⁰ RG, 04.03.1950, S.7448.

⁹¹ 10.06.1949 tarih ve 5435 sayılı Kanun'la değişik 163. madde: "*Layikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.*

Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar.

Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere artırılır.

Layikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inancalara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsi nüfuz temin ve tesis eylemek maksadıyla dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.

Yukarıki fıkrada yazılı fiil yayın vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar artırılır. Yayım yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir." RG, 16.06.1949, S.7234.

14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelmesi sonrasında da Türk siyasetinde Atatürkçü laiklik anlayışından uzaklaşma eğilimi daha belirgin bir şekilde devam etti.⁹²

Demokrat Parti kurucularından Celal Bayar, partinin, Kemalizm ideolojisinden esinlenerek kurulacağını belirtmişti.⁹³

Demokrat Parti Programı'nın 14. maddesinde, partinin, *"laikliği, devletin dinle hiçbir ilgisinin bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde etkili olmaması manasında anladığı ve laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış yorumunu reddettiği, din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından saydığı ifade edilmekte ve dinin siyaset olarak kullanılmasına, devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propaganda vasıtası yapılarak vatandaşlar arasındaki sevgi ve dayanışmayı bozmasına, serbest düşünceye karşı taassup duygularını harekete geçirmesine asla müsamaha olunmaması gerektiği"* belirtilmişti.⁹⁴

10 yıl süren olan Demokrat Parti iktidarının 1. ve 2. hükümet programlarında da⁹⁵ din ve devlet işlerinin ayrılığının önemine vurgu yapıldı. Sonraki üç hükümet programında bu konuda her hangi bir ifadeye yer verilmedi.

Adnan Menderes, ilk hükümet programını açıklarken laiklik tanımını *"...irticai tahrike asla müsaade etmemekle beraber din ve vicdan hürriyetlerinin icaplarına riayet edeceğiz. Hakiki laikliğin mânâsını biz böyle anlamaktayız. Programımızda da sarahaten ifade edildiği gibi, hakiki laikliği dinin devlet siyasetiyle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması şeklinde anıyoruz..."*⁹⁶ şeklinde yapmaktaydı. Ancak Demokrat Parti döneminde, bir yandan irticai faaliyetlerin önlenmesi için çaba gösterilirken öte yandan laiklik ilkesiyle uyuşmayan düzenlemeler de gerçekleştirildi.

Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden çok kısa bir süre sonra Arapça ezan meselesi ele alındı. 1933'te, halkın laikliği daha iyi kavrayabilmesi ve içselleştirebilmesi yönündeki çabaların bir devamı niteliğinde Türkçe ezan zorunluluğu başlamış; bu zorunluluğa herkes

⁹² Cumhuriyetin laiklik prensibini Batılı emsallerinden ayıran unsurlardan birinin, devletin dini alan üzerindeki düzenleyici rolü, diğerinin de laikliğin dine karşı alternatif olarak çıkarılması olduğunu belirten Türköne, Cumhuriyetin ele geçirdiği şansı 1950'ye kadar kullandığını, fakat laik kültürü yerleştiremediğini; bu dönemdeki keskin laiklik uygulamalarının, özellikle taşradaki İslami tutuculuğu içten içe kuvvetlendirdiği ve uygun siyasi ortama ortaya çıkınca bunun öfke olarak patladığını ifade etmektedir. Türköne, s. 308-310.

⁹³ Tanör, 2022, s. 341.

⁹⁴ Demokrat Parti Programı 1946, s. 4. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/917> (s.t.e. 29.7.2023).

⁹⁵1. Menderes Hükümeti, 22.05.1950'den 9.03.1951'ye; 2. Menderes Hükümeti ise 09.03.1951'den 17.05.1954'e kadar devam etti. Sonraki üç Hükümet Programı laiklikle ilgili bir şey içermemektedir.

⁹⁶ TBMM TD, D. 9, C.1, B.3, 29.05.1950, s. 31.

tarafından uyulmayınca da 1941'de 4055 sayılı Kanun'la⁹⁷ TCK'nın 526. maddesinde değişiklik yapılarak Arapça ezan okuyanların cezalandırılacağına dair hüküm eklenmişti.⁹⁸ Türklerin inandıkları dinin kutsal metinlerini tam olarak anlamadıklarını ifade eden Atatürk, Kuran'ın Türkçe olması gerektiği kanaatindeydi.⁹⁹ 16 Haziran 1950'de ezanın Arapça okunmasını yasaklayan ceza hükümünün kaldırılması hakkında kanun çıkarıldı ve anayasayla tanınan din ve vicdan özgürlüğüne müdahale ve Anayasanın 2. maddesindeki laiklik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle ve *vatandaş çoğunluğunu rahata erdirmek* amacıyla TCK 526/2 kaldırıldı.¹⁰⁰ Başbakan Menderes'e göre, Arapça ezanın yasak olmasının artık bir faydası kalmamıştı ve bu durum laikliğe de aykırıydı.¹⁰¹

İlk Menderes Hükümeti Programı'nda, Hükümetin, *"...gerek din dersleri meselesinde, gerekse din adamlarını yetiştirecek yüksek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icabeden tedbirleri süratle ittihaz etme..."* kararı gereğince bu dönemde ilk öğretimdeki din derslerine ilişkin önemli değişiklikler yapıldı. 1950 sonlarından itibaren din dersleri ders geçmeye etkili olacak şekilde verilmeye başlandı. 1949'daki düzenlemeden farklı olarak artık çocuğunun dersi almasını istemeyen velilerin okul idaresine başvurmaları gerekmektedir.¹⁰² 13 Ağustos 1956'da da 7805 sayılı Kararname ile ortaokulların 1. ve 2. sınıflarında yine isteğe bağlı olmak kaydıyla bu ders konuldu.¹⁰³ İlgili Kararname'nin 1. maddesinde belirtildiği üzere, *resmî ortaokullarla bunlara muadil diğer okullarda Türk öğrencilerine verilecek din derslerinde, İslâmîliğin iman, ibadet ve ahlâka mütaallik esaslarının öğretilmesi* amaçlanmıştır.

⁹⁷ RG, 06.06.1941, S. 4827.

⁹⁸ TCK madde 526/2: Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1353 sayılı kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılırlar.

⁹⁹ *"Türkler dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar. Bunun için Kuran Türkçe olmalıdır. Türk Kuran'ın arkasından koşuyor, fakat onun ne dediğini anlamıyor. Benim maksadım, arkasından koştuğu kitapta ne olduğunu Türk anlatın."* Turan, (3. Kitap, 2. Bölüm), s. 53.

¹⁰⁰ RG, 17.06.1950, S.7535.

¹⁰¹ Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtı, C. 2, 13 Haziran 1950, s. 3. Aynı birleşimde, Sadri Maksudi Arsal da daha önce ezan hakkında alınmış olan kararın geçici bir tedbir, bunu Atatürk devrimlerine bağlama girişiminin de yersiz olduğunu; Atatürk'ün ebedi geçerliği olan devrimleriyle karıştırılmaması gerektiğini belirtmekteydi. Bkz. s. 4-6.

¹⁰² Akyüz, s. 348; Aydın, (2002), s. 457.

¹⁰³ RG, 13.09.1956, S. 9406; Aydın, (2002), s. 457-458; Mehmet Zeki Aydın, "Dünden Bugüne Türkiye'de Din Eğitimi", Y. 8, S. 29, 2014, Kamuda Sosyal Politika, s. 68 vd. 1982 Anayasası'na kadar seçmeli olan dersler, Anayasa'nın 24. maddesiyle din kültürü ve ahlak öğretimi adıyla ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer aldı.

1951'de İmam Hatip okulları yeniden açıldı.¹⁰⁴

1959'da öncelikli olarak din öğretimi öğretmeni yetiştirmek üzere İstanbul'da Yüksek İslam Enstitüsü kuruldu. Daha sonra başka yerlerde de açıldı.¹⁰⁵

DP döneminde gerçekleşen bir diğer çok önemli düzenleme de köy enstitülerinin kapatılması oldu. Köy enstitüleri, 1940 tarih ve 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ile köylere eğitim hizmeti götürmek, kültürel gelişimi sağlamak amacıyla bir yöntem olarak kurulmuştu.¹⁰⁶ Bu okullarda uygulamalı eğitimle yetişen köy çocukları, köylere öğretmen olarak gönderilmekteydi. Köy enstitüleri, daha kuruluş aşamasında, köylü-kentli ayırımına yol açacağı, yeni bir toplumsal sınıf yaratacağı gibi gerekçelerle eleştirilmiş, kanunun kabulü bir uzlaşma içerisinde gerçekleşmemişti ve projenin uygulanma sürecinde de eleştiriler artmıştı. Çok partili dönemle birlikte CHP içinde artan sağ görüşün de etkisiyle köy enstitüleri desteğini kaybetti. Enstitülerdeki eğitimin komünist ideolojiyi yansıttığı dile getirilmiş, köylünün bilgilenmesine sıcak bakılmamıştı. Buralarda kız öğrencilerin varlığı da rahatsızlık yaratmış; buralarda ahlaka ve geleneğe aykırı hareketlerin teşvik edildiği, kız öğrencilerin bu tür hareketlere maruz kaldığı belirtilmişti.¹⁰⁷ Okul vb. binaların yapımında köylüye getirilen malî yük de eleştirilmişti. İlk okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla ilk öğretmen okullarından farklı bir görüş ve anlayışla kurulan köy enstitülerinde üretken ve sanatkar öğretmen yetiştirme hedefinin gerçekleştirilemediği, 3803 sayılı Kanun gereği, köy enstitülerine şehir ve kasabalardan öğrenci alınmadığı, bu müesseselere köy ilkokulları mezunlarından alınan öğrencinin de öğretmen olduktan sonra bütün hayatı boyunca köyde kalmaya mecbur tutulduğu; bu durumun, bunlarla öğretmen okullarından yetişen öğretmenler arasında köy ve şehir öğretmeni ayrılığına yola açtığı, özlük hakları bakımından da önemli farklar bulunduğu gerekçeleriyle¹⁰⁸ 1954'te 6234 sayılı Köy Enstitüleri ile İlköğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun¹⁰⁹ çıkarıldı ve iki kurum "ilköğretmen okulları" adı altında birleştirildi.¹¹⁰

¹⁰⁴ Mustafa Öcal, s. 244.

¹⁰⁵ Aydın, (2002), s. 460.

¹⁰⁶ Kanununun 1. maddesinde, "*köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde, Maarif Vekillîğince köy enstitüleri açılması*" hükmüne bağlanmıştı. Kanuna göre, köy enstitülerinden mezun öğretmenler, tayin edildikleri köylerin her türlü öğretim ve eğitim işlerini görecekti, ziraat işlerinin fenni bir şekilde yapılması için bizzat meydana getirecekleri örnek tarla, bağ ve bahçe, atelye gibi tesislerle köylülere rehberlik edecek ve köylülerin bunlardan istifade etmelerini temin edeceklerdi (md. 6). RG, 22.04.1940, S. 4491.

¹⁰⁷ Örneğin bkz. TBMM TD, D. 9, C. 18, B. 22, 26.12.1952, s.441-445.

¹⁰⁸ TBMM TD, D. 9, C. 27, B. 31, 20.01.1954, (tutanak sonu).

¹⁰⁹ RG, 04 02.1954, S. 8625.

¹¹⁰ Köy Enstitüleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Turan, (4. Kitap, 1. Bölüm), s. 40-51; Kocaçimen, s. 167-179.

Çok partili hayata geçiş sonrasında yüksek sesle dile getirilmeye başlanan devrime ve laikliğe yönelik tepkiler zamanla münferit eylemlere de dönüşmüş ve Atatürk'e yönelik saldırılar ¹¹¹gerçekleşmişti. Devrim taraftarlarının da bu saldırılara tepkisi gecikmemişti. Bu gelişmeler üzerine Atatürk'ün, cumhuriyet ve devrimlerin sembolü olduğu, ona yönelik saldırıların cumhuriyete ve devrimlere yönelik olduğu gerekçesiyle hazırlanan kanun tasarısının tartışmalı geçen görüşmelerinde kanunun anayasanın eşitlik ilkesine ve ifade özgürlüğüne aykırı olduğu; ülkede irtica faaliyetlerinin başladığının kabulü anlamına geleceği; Türk varlığının gerçek sembolünün Atatürk büstleri değil, Türk bayrağı olduğu; tasarının, Atatürk'ün ruhuna saygısızlık anlamına geldiği gibi gerekçeler ileri sürülmekle birlikte¹¹² 25 Temmuz 1951 tarih ve 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun çıkarıldı.¹¹³

22 Kasım 1952'de gazeteci Ahmet Emin Yalman'a yönelik suikast sonrasında, Menderes, 6 Aralık 1952'de Adana'da yaptığı konuşmada, dinin siyasete alet edilmesine ülkenin tahammülünün bulunmadığını belirtmiş ve *laikliği din düşmanlığı şeklinde almak, bizim vicdan hürriyeti anlayışımıza asla uymaz* demişti. Bu süreçte, İslamcı bazı yayınların durdurulması, Necip Fazıl Kısakürek, İslam Demokrat Partisi kurucularından Cevat Rifat Atilhan gibi isimlerin yargılanması, 23 Ocak 1953'te Türk Milliyetçiler Derneği'nin kapatılması gibi bazı tedbirler alınmaya başlandı.¹¹⁴

Yine bu dönemde, din anlayışının anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle Millet Partisi hakkında soruşturma açıldı. 7 Temmuz 1953'te soruşturmanın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için mahkeme kararıyla partinin faaliyetleri durduruldu.¹¹⁵ 20 Temmuz 1948'de kurulan Millet

¹¹¹ Örneğin Cumhuriyet'in laiklik prensibini reddeden, Atatürk'ün devrimlerine karşı çıkan Ticani Tarikatı tarafından Atatürk büstlerine ve heykellerine yönelik saldırılar.

¹¹² TBMM TD, D. 9, C.7, B.72, 4 Mayıs 1951, s. 40 vd.

¹¹³ RG, 31.07.1951, S.7872.

¹¹⁴ Kocaçimen, 151-152.

¹¹⁵ Millet Partisi, dini siyasal amaçla kullandığı gerekçesiyle 27 Ocak 1954'te kapatıldı, ancak hemen akabinde 9 Şubat 1954'te Cumhuriyetçi Millet Partisi adıyla yeniden kuruldu. 1958'de de Türkiye Köylü Partisi'yle birleşti ve adı bu kez de Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi oldu. Geniş bilgi için bkz. Erol Yüksel, "Millet Partisi (1948-1981)", Atatürk Ansiklopedisi, s. 1-2. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/millet-partisi-1948-1981/> (s.t.e. 5 Ağustos 2023). Demokrat Parti döneminde kapatılan bir diğer parti de 1951'de Cevat Rifat Atilhan tarafından kurulan İslam Demokrat Partisi oldu. Atilhan Millî Kalkınma Partisi'nin de kurucularındandı ve Türk Muhafazakar Partisi'ni de o kurmuştu. Parti, anayasaya CHP'nin ilkeleri olarak girdiğine inandığı demokrasiye aykırı kanunların kaldırılmasından yanaydı. Parti, adındaki İslam kelimesi nedeniyle laikliği savunan kesim tarafından da, İslamı siyasete alet ettiği gerekçesiyle muhafazakarlar tarafından da eleştirildi. Yalman suikastından da sorumlu tutulan parti, irtica tehlikesinden dolayı 3 Mart 1952'de mahkeme kararıyla kapatıldı. İslam Demokrat Partisi hakkında geniş bilgi için bkz. Celil Bozkurt, "Türk Siyasetinde İslam Demokrat Partisi ve Kamuoyundaki Yankıları", History Studies, V. 5, I. 2, 2013, s. 79-106.

Partisi, DP'nin CHP'ye karşı etkili muhalefet etmediği düşüncesiyle ve büyük ölçüde Demokrat Parti içinden doğmuştu. Parti programında, laiklik kelimesi geçmemekle birlikte, partinin din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasını kabul ettiği belirtilmişti (md. 12). İlk ve orta öğretimde din derslerinin konulması, ilahiyat fakültelerinin kurulması, cemaatlerin dini amaçla teşkilatlanması ve dini vakıfların bu teşkilatlara devredilmesi (md. 12), anayasanın, Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasi ilkelerini devletin nitelikleri haline sokan 2. maddesinin kaldırılması şeklinde muhafazakar hedefler belirlenmişti. Programın 8. maddesinde de partinin din kurumuna ve milli geleneklere saygılı olduğu belirtilmişti.¹¹⁶ Millet Partisi'nin 1953'teki büyük kongresinde, delegeler arasında çıkan fikir ayrılığı ve kurucularından Hikmet Bayur'un da aralarında bulunduğu yaklaşık kırk üyenin, partinin Atatürk ve devrimlerine karşı olduğu gerekçesiyle çekilmesi, partinin 27 Ocak 1954'te tamamen sona erecek kapatılma sürecinin başlamasına neden olmuş; tepkilere yol açan bu kapatılma, Demokrat Parti'nin büyük bir siyasal hatası olarak görülmüştü.¹¹⁷

24 Temmuz 1953'te de siyasi veya şahsi nüfuz veya menfaat temin etmek maksadıyla dini veya dini hisleri veya dince mukaddes tanınan şeyleri veya dini kitapları alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimselerin cezalandırılmasına ilişkin 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun çıkartıldı.¹¹⁸

DP döneminde Diyanet'in bütçesi ve çalışanlarının sayısı, bütçe görüşmelerinin hararetle tartışılan konusu oldu ve her defasında bütçede ve personel sayısında artış gerçekleşti. Bu tartışmalarda, özellikle Demokrat Parti sıralarından yükselen laikliği yeniden tanımlayan, laiklikten uzak konuşmalar sarfedildi. İslam dininin laiklik düşünceleriyle hayattan dışlanamayacağı, mabetlere kapatılamayacağı (İsmail Berkok); CHP tarafından birçok cami ve mescidin kiraya verildiği (tahıl ambarı, ahır olarak kullanıldığı) ya da kapatıldığı, özellikle muhalefette bulunan milletvekillerinin, dindar olduklarından asla şüphe edilmeyen Halk Partili milletvekillerinin buraları boşaltmaları ve Müslümanlara bırakmaları (Ahmet Gürkan); 14 Mayıs 1950 seçimiyle gelen milletvekillerinin bir diktatörden değil, büyük Türk milletinden ilham aldıkları, Allahın vatani ve milleti dalkavuklar dalgasından ilelebet koruması (Ömer Bilen); anayasada ve kanunlarda laikliğin tanımının yapılmadığı, yalnız boş bir isimle hareket edildiği, inkılap yapmak dini yıkmak ise asil milletin böyle inkılabı kabul etmeyeceği ve buna inkılap da denilemeyeceği (Ali Fahri İşeri)¹¹⁹; ilkokullara konulan din dersini okutacak nitelikte öğretmen bulunmadığı, 'bomboş duran' köy enstitüsü mezunlarına Ankara İlahiyat Fakültesi'nde birer ay din kursu verilmesi (Mehmet Özbey) ve hükümetin dini konularda daha ciddi hareket etmesi gerektiği; dünyanın geleceğini

¹¹⁶ Millet Partisi Program ve Tüzük, 2.Baskı, Sakarya Basımevi, Ankara 1948, s. 4-5.

¹¹⁷ Eroğul, s. 118.

¹¹⁸ RG, 29.07.1953, S. 8470.

¹¹⁹ TBMM TD, D.9, C.13, B. 45, 23.02.1952, s. 594 vd.

biçimlendirecek düşüncelerin en bereketli kaynaklarının İslamda bulunduğu (İsmail Berkok); halkın senelerce dini bilgilerden ve İslami duygulardan mahrum kaldığı, dinin de uzun süre ihmal edildiği (Ömer Bilen)¹²⁰; 14 Mayıs devriminin en önemli gerçeğinin laikliğe gerçek anlamını vermek olduğu, Halk Partisi'nin programında laikliğe yanlış anlam verildiği ve 'kasıt' nedeniyle okullardan din eğitiminin kaldırıldığı; İlahiyat Fakültesi'nin ve imam-hatip okullarının kapatıldığı, din adamlarının keyfi veya kanuni takibe ve baskıya maruz kaldıkları, Kuran'ın suç aleti gibi mahkemelere götürüldüğü, ayaklar altında çiğnendiği, bazı cami ve mescitlerin kiraya verilip ahır gibi kullanıldığını unutmamanın mümkün olmadığı, orta okullarla kalınmayıp zamanı gelince liselerde de din derslerinin kabulünün gerektiği, muhalif partilerin ve onlarla aynı görüşte olan gazetecilerin güneşi balçıkla sıvarcasına, gerçeklere ve milletin iradesine karşı gelmekte birleşmiş oldukları, anayasada laikliğin tanımlanmadığı, doğal olarak parti programına göre tanımlayacağı (A. Fahri Ağaoglu); yürürlükteki kanunlarda vicdan özgürlüğü ve medeni hoşgörü fikri ile uyuşmayan kısımların laikliğin bugünkü modern ve ileri telâkkisine uygun bir şekle dönüştürülmesi gerektiği (İsmail Hakkı Akyüz); laikliğin dinle dünya işlerini tamamiyle ayırmak değil, birbirine karıştırmamak olduğu; Türk ve Müslüman bir başbakanın (Menderes) inşa edilen bir camiye bir kalemde 100 bin lira verdiği, bu paranın bronz bir heykele değil, dini bir abidenin inşası için verilmesinden mutluluk duyulduğu, liselerde de din bilgisi dersi okutulması gerektiği (Muzaffer Kuşakçioğlu)¹²¹ şeklindeki suçlayıcı, hakaretamiz beyanlar arasında en dikkat çekici olanlardı.

1959 yılı bütçe görüşmelerinde, CHP meclis grubu adına söz alan Fuat Börekçi, dinin siyasete alet edilmemesinin laiklik ilkesi açısından önemini vurguladıktan sonra, ülkede baş gösteren, halkı dinli-dinsiz şeklinde ayıran ve cihat çağrısına kadar varan bu tarz propaganda usullerinden örnekler vermiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu durumlara karşı tepkisiz kaldığını ifade etmişti.¹²² Said Bilgiç, Demokrat Parti'nin laiklik anlayışını şu sözlerle açıklıyor ve CHP döneminin din politikasını eleştiriyordu: *"Din müessesesi ve Allah inancı, fert ile Allah arasında mücerred bir mesele değildir. Din, cemiyetin hayatında geniş fonksiyonu bulunan içtimai bir müessesedir. İşte biz dinin içtimai müessese oluşu vasfı ile ilgilendiğimizi, sözlerimizle değil e'fâlimizle ispat ve izhar etmeliyiz. Bizim bu tutumumuz üzerine irticai bir hareket doğuyor şeklinde açılacak kampanya hür milletlerin müşterek mukavemet cephesinin de aleyhinedir. Komünizmle mücadeleye karar vermiş milletlerin mücadele şuurunu tahribeden bir hareket olur. Ancak cemiyetin hayatıyeti için yarayışlı bir unsur olan din müessesesini şahsi emelleri uğrunda istismar etmek isteyenler bulunursa böyleleriyle mücadele gerekir. Yalnız bizden evvelkiler gibi memleket şümül mahiyette bir irticai hareketten korkmanın veya korkar görünmenin manâsı yoktur... Devletin din müessesesi ile meşguliyeti dondurucu susturucu bir meşguliyet değil, aksine seviye*

¹²⁰ TBMM TD, D. 9, C. 20, B.47, 19. 02.1953, s. 519-543.

¹²¹ TBMM ZC, D. 10, C.17, İ. 45, 24.02.1957, s. 654-665.

¹²² TBMM ZC, D. 11, C. 7, İ. 44, 24.02.1959, s. 645-647.

kazandırıcı bir meşguliyet olması iktiza der. Muhterem Halk Partililer zamanlarında bu meşguliyet dondurucu susturucu bir meşguliyet olarak tezahür etmiştir.”¹²³ Mustafa Runyun da, “Memleketimiz, çok partili hayata kavuştuktan sonra gerek halkımızla, gerek köylümüzle yakından ilgilenmek mecburiyetini duyanlar, bu hakikati yakinen müşahede etmişler, Türk Milletinin kahir bir ekseriyetini teşkil eden Müslümanların dinlerine yapılan baskıdan dolayı duydukları nefreti görmüşlerdir. Zaman zaman büyük topluluklar halinde, din hürriyetinden bahsetmeyi ve buna önem verilmesini kaçınılmaz bir zaruret olarak ileri sürmüşlerdir... bu memlekette % 99 gibi kahir bir ekseriyete sahibolan Müslümanlar, sabık iktidarın lâyikliği yanlış anlaması ve yanlış tatbik etmesi yüzünden en tabii sayılan bu haklarından yani dinî hürriyetlerinden mahrum bırakıldılar.” sözleriyle tek parti dönemini eleştirmektedir.¹²⁴

1960 Diyanet bütçe görüşmelerinde CHP meclis grubu adına konuşan Fuat Börekçi, hükümetin Diyanet İşleri Teşkilatı'na karşı ilgisizliği ve denetim eksikliğinin Diyaneti ülkede yayın adı altında gerçekleşen gerici faaliyetleri adeta onaylar duruma getirdiğini, vatandaşları siyasi amaçlarla dinli dinsiz şeklinde ayırmakta sakınca görmeyen bir siyaset güdüldüğünü dile getirmişti. CHP Ankara milletvekili Ahmet Üstün de bazı gazete ve dergilerin ve bazı Demokrat Partililerin din istismarcılığı yaptıklarını ve bunun giderek arttığını örneklerle açıklamıştı. DP Erzurum milletvekili Münip Özer'in CHP'ye yönelik “Müsaade buyurun; gerici din telâkkilerinden kaçınalım, diyorlar. Dini gericilikten değil, dinin tâ kendisinden kaçınan insanlarsınız. Ayıbı siz yapıyorsunuz. Mabetlerin kapısına kilit vuran sizlersiniz. Din namına yapılan ve ifade edilen her meseleye bir irtica damgası vuran sizlersiniz. Bu meselede hâlâ millet namına zihniyetinizden küçük bir fedakârlık yapmıyan rücu etmiyen sizlersiniz. ...daima milletin büyük bir çoğunluğu büyük bir vukufla kendisine su, ekmek ve gıda gibi bir ihtiyaç olarak telâkki eden vatandaşın en halis, en vicdani hislerine kargı bühtanda bulunan insanlar bilsinler ki, seneler senesi yapmış oldukları en ağır ve en büyük baskılara rağmen dini kanatlerini vatandaşın kalbinden, silkip atmaya muvaffak olamamışlardır ve olamayacaklardır” şeklindeki sözleri ve Demokrat Parti Meclis Grubu adına söz alan Mehmet Karasan'ın, “Modern bir memlekette temenni edilirdi ki, eğer memleketin şartları bu imkânı verse ve inkılâplarımız tamamiyle millete mal olmuş olsaydı, böyle bir bütçe buraya gelmiyebilirdi ve gelmemesi de temenni edilirdi. Biliyoruz ki, bu memleketteki nüfusun tam % 99'u Müslümandır. Ve ancak % 1'i Müslüman değildir. Bu gayrimüslimlere her türlü iman, ibadet ve

¹²³ TBMM ZC, D. 11, C. 7, İ. 44, 24.02.1959, s. 650.

¹²⁴ “Ecdat yadigarı olan vakıflarımız, devri sabıkta telâfisi kabil olmıyan zararlar gördü. İnsafsızca elim darbelerle mârûz bırakıldı. Bazı devairde müdürlerden bazıları yine lâikliği yanlış anlamaları yüzünden namaz kılan memurların bu dinî vazifelerini ifa ettiklerinden dolayı sanki bir suç işlemiş gibi bunu sicillerine işledi, terfilerine mâni oldu. Yine o devirde din bilgisi verenlere, mukaddes kitabımız Kuran-ı Kerim'i öğretmek istiyenlere, karakollarda dayak atıldı. Din hürriyeti çerçevesi içinde mütalâa edilmesi gereken bu hareketlerinden dolayı bunlar mahkemeler ve hapisanelerle tehdid edildi. O devirde Cuma namazlarında camiler dolmazdı; fakat bugün Müslümanlar dinî hürriyetlerine sahib oldukları için camilerimiz dolup taşıyor.” TBMM ZC, D. 11, C. 7, İ. 44, 24.02.1959, s. 648-649.

âyin haklan tanındığı da herkesin malûmudur. Böylece, Büyük Millet Meclisi'nde, bu millete yakışır bir anlayışla din işleri hiçbir siyasi münakaşaya mevzu olmasın ve Diyanet İşleri bütçesi doğrudan doğruya kabul edilsin. Fakat bu memlekette din ve devlet meselesinin, uzun zaman bir arada mütalâa edilmesi neticesi olarak bir evvelki bütçelerde olduğu gibi, eski teamüllere göre, bu bütçede de aynı usul takibedilmektedir..." sözleri gibi konuşmalar ve atışmalar, din-devlet ilişkisi (laiklik) açısından siyasette gelinen noktayı ve görüş ayrılıklarını net bir biçimde göstermekteydi.¹²⁵

Görüldüğü üzere, çok partili siyasi yaşamın, farklı görüşlerin ifade edilebilmesini sağlaması ve bunun, Atatürk ilke ve inkılaplarını kabul etmeyen ve tek parti döneminde bu reddi ifade edemeyen kesimlerde karşılığını kolaylıkla bulması; iktidar partisinin, yukarıda ana hatlarıyla belirtilmiş olan icraatları ve özellikle son iktidar yıllarında, bilhassa ekonomik nedenlerle azalan desteğini yeniden artırmak için başvurduğu laikle uyuşmayan yöntemler,¹²⁶ CHP iktidarının son dönemlerinde başlamış olan Atatürkçü laiklik anlayışından uzaklaşma eğiliminin hızla çok daha ileri seviyelere taşındığını göstermektedir. Bu uzaklaşma, Cumhuriyetin sonraki dönemlerine de aktarılmış; özellikle siyasi aktörlerin laikliğin din ve devlet ayrılığı esasının dışında kalan laiklik söylemleri¹²⁷ ve hukuk alanında gerçekleştirilen bazı önemli düzenlemelerle Türkiye'de laiklik bambaşka bir yöne evrilmiştir.¹²⁸

¹²⁵ TBMM ZC, D. 11, C. 12; İ. 46, 24.02.1960, s. 258-362.

¹²⁶ Menderes'in 1959'daki uçak kazasından kurtulmasının propaganda aracı olarak kullanılması, Demokrat Parti ile Nurculuk arasında irtibat bulunduğuyla ilişkin söylentiler gibi. Toprak, s. 377.

¹²⁷ Örneğin, Kenan Evren'in, "*Laiklik, dinin devlet işlerindeki sınırının çizilmesidir*" şeklindeki laiklik tanımı. Kenan Evren, "1981 Atatürk Yılı'nın Başlaması Dolayısıyla TBMM'de Düzenlenen Törende Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Yaptıkları Konuşma 5 Ocak 1981" Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, C. 28, S. 01.04 (1981) s. 8.

¹²⁸ Bu noktada çarpıcı bir örnek olarak, Prof. Dr. Kemal Gözler'in, Türkiye'de son 5 yılda hukuk alanında yapılan, 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun 22'nci maddesinin 2'nci fıkrasının, 19 Ekim 2017 tarih ve 7039 sayılı Kanun'la değiştirilerek müftülüklere *evlendirme yetkisi* tanınması; 1 Kasım 2017 tarih ve 7060 sayılı Helâl Akreditasyon Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la *helâl uygunluk değerlendirme kuruluşlarını akredite etmek, bu kuruluşların ulusal veya uluslararası standartlara göre faaliyette bulunmalarını ve bu suretle düzenledikleri belgelerin ulusal ve uluslararası alanda kabulünü temin etmek üzere kamu tüzel kişiliğini haiz, idari ve mali özerkliğe sahip, özel bütçeli Helâl Akreditasyon Kurumu*'nun kurulması ve bir kamu tüzel kişisi olan Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurulu tarafından 2019'da çıkarılan ve yer yer Kuran'a da atıfların yapıldığı *Faizsiz Finans Kuruluşlarının Bağımsız Denetimini Yürüten Denetçiler İçin Etik Kurallar* başlıklı düzenleyici işlem gibi bazı düzenlemeleri *laik hukukun kemirilmesi* olarak nitelendirdiği çalışmasına yer vermek gerekir. Kemal Gözler, "İslâm Hukukunun Değeri-2: Lâik Hukukun Kemirilmesi, İslâm Hukukunun Eleştirisi ve Savunulması", <https://www.anayasa.gen.tr/islam-hukuku-2.htm> (s.e.t. 8 Temmuz 2023).

SONUÇ

Cumhuriyet'in erken döneminde, devrimin yerleşmesi, gelişmesi ve devamlılığının sağlanması amacıyla laiklik ilkesi, din ve devlet işleri ayrılığı şeklindeki yaygın tanımından farklı uygulanmış; din, devlet kontrolü altına alınmıştı. Bu dönemde hukuk ve siyaset laikleştirilmiş, toplumsal yaşamın laikliğe adaptasyonu için de önemli radikal adımlar atılmıştı. Bu adımlar, yüzyıllarca toplumun her hücrelerine yerleşmiş alışkanlıklar ve muhafazakar inanç nedeniyle toplumun her kesimi tarafından kabul görmemiş; ancak laiklikle ilgili hedeflerin tek partili sistem içerisinde kesin bir kararlılıkla gerçekleştirilmesi gayesiyle izlenen sıkı politika, bu reddedilişin yüksek sesle ifade edilmesine engel olmuştu. Çok partili siyasi düzene geçilmesiyle yıllarca birikmiş olan suskunluk yerini yüksek seslere bırakmaya başladı ve siyasi partilerin giriştikleri taraf toplama ve oy kotarma yarışında, Türk toplumunun dini duyguları üzerinden politika üretilmeye başlanarak Atatürkçü laiklik anlayışından giderek uzaklaşıldı.

Demokrat Parti'nin hüküm sürdüğü yıllar itibariyle Türkiye'de laiklikle açıklanması zor düzenlemeler gerçekleştirilmekle birlikte, hukukta laiklik açısından büyük bir değişiklik yaşanmadı. Fakat siyasette laiklik açısından bakıldığında, Demokrat Parti tarafından, ilk iktidar yıllarında her kesimi memnun etmeye yönelik bir politika izlenmişse de, iktidarın son zamanlarında azalan halk desteğini yeniden kazanabilmek adına laiklik karşıtlığına daha fazla prim verildi. Laikliğin toplumdaki karşılığı da baştan itibaren beklendiği gibi olmadı; kavram, toplumun tamamı tarafından doğru anlaşılmadı ve benimsenmedi. Kısacası Cumhuriyetin, sosyal yaşamın laikleştirilmesi amacı da tam olarak gerçekleşmedi.

Sonuç itibariyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik bilançosu, hızlandırılmış radikal laikleşme programıyla, yavaş yavaş İslamlaşmaya giden programın toplamıdır. Laiklik, anlamı her dönemin kendine özgü siyaset planına göre biçimlenen, Türköne'nin sözleriyle "*Türk siyasetinin bir türlü açamadığı ve eskitemediği kilit kavramlardan biri*"¹²⁹ dir ve devletin bir niteliği olarak tartışmaya açık olmayacak şekilde anayasal güvence altına alınmış olmasına rağmen uygulamada sık sık tartışmaya açılan, yıpratılan, kendisine bile yabancılaşan bir kavramdır.

Laikliğin hayatın içinde normleştirilebilmesi için toplumdaki hassasiyetin sağduyulu yönetilmesi; devlet ve din ayrılığında sınırların iyi belirlenmesi; belli din, mezhep, cemaat ya da tarikat mensuplarının değil, herkesin din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi açısından gerekliliğinin tüm siyasi çıkarlardan bağımsız olarak topluma iyi anlatılabilmesi gerekir. Aksi halde, toplumsal zıtlıkların doğurduğu yorgunluktan yine ne yazık ki toplum zarar görecektir, bu kısır döngü sürüp gidecektir.

¹²⁹ Türköne, s. 269.

KAYNAKÇA

Ahmed Cevdet, “Garphılaşmak İsteyenlerin Nazar-ı İbretine: Usûl ve Kavâninin Tesirleri”, C. 21, S. 530-531, 24 Mayıs 1339/ 1923, Sebîlürreşâd, s. 86.

Akyüz Y, Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2021), 34. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2021.

Aydın M Â, Osmanlı Aile Hukuku, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.

Aydın M Â, “Türk Hukukunun Laikleşme Sürecinde Lozan’ın Oynadığı Rol”, Der. Mehmet Âkif Aydın, İz Yayınları, İstanbul, 1996, İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, s. 297-312.

Aydın M Ş, “Cumhuriyet Döneminde Örgün Eğitim Kurumlarındaki Din Eğitimi,” Türkler, C.17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 455-466.

Aydın M Z, “Dünden Bugüne Türkiye’de Din Eğitimi”, Y. 8, S. 29, 2014, Kamuda Sosyal Politika, s. 68-72.

Akyol T, Bilinmeyen Lozan, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Başgil A F, Din ve Lâiklik, 2. Baskı, Sönmez Yayınları, İstanbul, 1962.

Bilsel C, “Medenî Kanun ve Lozan Muahedesi”, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1944, Medenî Kanun’un XV. Yıl Dönümü İçin, s. 21-71.

Bozkurt C, “Türk Siyasetinde İslam Demokrat Partisi ve Kamuoyundaki Yankıları”, History Studies, V. 5, I. 2, 2013, s. 79-106.

Bozkurt G, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1989.

Bozkurt G, Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi-Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2010.

Bozkurt M E, “Türk Medenî Kanunu Nasıl Hazırlandı?”, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1944, Medenî Kanununun XV. Yıl Dönümü İçin, s. 7-20.

Demirli A, Demokrat Parti ve Laiklik, Kahrolsun Komünizm! Yaşasın Din Hürriyeti, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2020.

Eroğul C, Demokrat Parti -Tarihi ve İdeolojisi, 3. Baskı, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul, 2019.

Eşref Edib, “Hâkimiyet-i Milliyye Devrinde Hükûmetin Takip Edeceği Yol”, C. 22, S.551-552, 16 Ağustos 1339 /1923, Sebîlürreşâd, s. 41-43.

Evren K, “1981 Atatürk Yılıının Başlaması Dolayısıyla TBMM’de Düzenlenen Törende Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in

Yaptıkları Konuşma 5 Ocak 1981” Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, C. 28, S. 01.04 (1981) s. 3-11.

Feyzioğlu T, “Türk İnkılabının Temel Taşı Lâiklik”, Atatürk Yolu’ndan ayrı bası,1981.

Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Ed. Bayramoğlu N/Güran K, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Gişi E, “Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi”, V.1, I.1, 2015, JEMSOS, s. 1-13.

Göçmen D, “Laikliğin Felsefi Temelleri, Tarihsel Zorunluluğu ve Sınırları”, 10.07. 2016, Ayrıntı Dergi. <https://ayrintidergi.com.tr> (s.e.t.20.08.2023).

Gözler K, “İslâm Hukukunun Değeri-2: Lâik Hukukun Kemirilmesi, İslâm Hukukunun Eleştirisi ve Savunulması”. <https://www.anayasa.gen.tr/islam-hukuku-2.htm> (s.e.t. 8 Temmuz 2023).

Kalıpçı M E, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin İlgası İşlemi Keenlemyekun Sayıldı mı?”, Ed. Fethi Gedikli, , On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2016 , II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, I, s. 353-365.

Karacan A N, Lozan, Haz. Hulûsi Turgut, 8. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2020.

Karpat K H, Türk Demokrasi Tarihi, 11. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021.

Kayabaş E, Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi- Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009.

Kocaçimen S, Demokrat Parti Döneminde TBMM’nde Laiklik Tartışmaları, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdaafa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2008.

Konan B, Osmanlı Devleti’nde Yabancıların Hukuki Statüsü, Statü Yayını, Ankara, 2013.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çev. Seha L. Meray, C.2, 3 ve 8, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Mumcu A, “Cumhuriyet Dönemi Türk Hukuk Resepsiyonu”, Ed. Bülent Arı/Selim Aslantaş, T.C. Adalet Bakanlığı Yayını, Ankara, 2007, Adâlet Kitabı, s.269-281.

Ortaylı İ, “Osmanlı Devletinde Lâiklik ve Hukukun Romanizasyonu”, C. 9, S.27, 1997, (Aydın Sayılı Özel Sayısı III), Erdem, s. 1201-1208.

Öcal M, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, C.7, S.7, 1998, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 241-268.

Özek Ç, Türkiye’de Lâiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri), İÜHF Yayını, İstanbul, 1962.

Sabuncu Y, Anayasaya Giriş, 14. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009.

Savcı B, “Laiklik Prensibinin “Türkiye Şartları” İçinde Mütalâası (1)”, C.19, S.02, 1964, AÜSBFD, s. 139-153.

Soysal M, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 7. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987.

Şimşir B, Lozan Telgrafları 1922-1923, C.1, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2019.

Tanör B, “Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi”, Der. İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, Laiklik ve Demokrasi, s. 23-34.

Tanör B, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 36. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.

Toprak B, “Dinci Sağ”, Çev. Nail Satlıgan, , Der. Irvin C. Schink/E. Ahmet Tonak, 6. Baskı, Belge Yayınları, Geçiş Sürecinde Türkiye, İstanbul 2013, s. 359-385.

Tunaya T Z, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, Genişletilmiş 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1981.

Turan Ş, Türk Devrim Tarihi (3. Kitap, 2. Bölüm) Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938), 3. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 2018.

Turan Ş, Türk Devrim Tarihi (4. Kitap, 1. Bölüm), 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2019.

Türküne M, Türk Modernleşmesi, 2. Baskı, Lotus Yayınları, Ankara, 2006.

Ünal Özkorkut N, “Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar”, C. 53, S. 2, 2004, AÜHF Dergisi, s. 83-94.

Ünal Özkorkut N, “Sebülürreşâd Dergisi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Batılılaşma ve Laiklik Düşüncesine Yaklaşımı”, S. 31-32, 2021, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi, s. 5-40.

Yüksel E, “Millet Partisi (1948-1981)”, Atatürk Ansiklopedisi, s. 1-2.

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/millet-partisi-1948-1981/> (s.t.e. 5 Ağustos 2023).

Zürcher E J, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.